

Om de eer van Haarlem

Scriverius' verdediging van Laurens Janszoon Coster

MICHIEL ROSCAM ABBING en PIERRE TUYNMAN

Pierre Tuynman was verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, laatstelijk als voorzitter van de voormalige vakgroep Neolatijn. Hij publiceerde in 1977 het eerste uitvoerige artikel over het werk van Scriverius, waarop later andere volgden in samenwerking met Michiel Roscam Abbing. Tuynman is gepensioneerd en woont in Amsterdam.

Michiel Roscam Abbing promoveerde in 1999 op een studie naar documenten over Rembrandt. Hij inventariseerde samen met dr. Tuynman de Scriveriana in het Familiearchief Van Hoogstraten. Beiden werken momenteel aan een studie, die onder de titel *Petrus Scriverius Harlemensis. A key to the correspondence, contacts and works of an independent humanist* zal verschijnen. Roscam Abbing is onafhankelijk onderzoeker en woont in Amsterdam. michiel@roscamabbing.org

Abstract

In his *Laure-crans voor Laurens Coster van Haerlem* (1628) Petrus Scriverius (1576–1660) championed the reputation of the city of Haarlem as the cradle of the art of printing, against Nicolaus Serarius from Mainz, who had branded this claim as mendacious. In this contribution we discuss several overlooked documents, indicating that Scriverius has played a much more important part in the (iconographic aspect of the) Coster campaign than was generally known. In 1630 Gabriel Naudé of Paris attacks Scriverius, accusing him of falsehoods and endorsing the claims of Mainz. Hugo de Groot, amongst others, urged Scriverius to respond with strong counter-arguments, but Scriverius was not able to find additional evidence in support of Haarlem.

Keywords: Petrus Scriverius, Laurens Janszoon Coster, Adriaen Rooman, uitvinding boekdrukkunst, Coster-iconografie

Om de eer van Haarlem

Scriverius' verdediging van Laurens Janszoon Coster

MICHIEL ROSCAM ABBING EN PIERRE TUYNMAN

ô Haarlem! voedster van dien grooten letterheld,
 Indien gy op uw Markt het beeld van Koster stelt,
 Laat dan Scriverius hem met zyn lauwen kroonen:
 Zo toont g'uw dankbaarheid aan uw twee grootste zoonen.

Pieter Langendijk¹

De Zeventiende Eeuw 27.1 (2011) bevatte een themadossier over de humanistische geleerde Petrus Scriverius (1576-1660). Een van de artikelen hierin is van de hand van de Leidse historica Sandra Langereis en handelt over Scriverius als boekhistoricus en de Coster-iconografie. Als een belangrijke nieuwe vondst publiceerde zij de brief die de Haarlemse drukker Adriaen Rooman in 1630 aan Scriverius stuurde en die zich in het Familiearchief Van Hoogstraten bevindt. Langereis vermeldde daarbij dat wij het voornemen hadden over deze brief te publiceren in onze Scriveriana-reeks in *Quaerendo*.² In plaats daarvan publiceren wij nu in dit artikel de resultaten van ons onderzoek rond deze brief en andere nog ongebruikte documenten en bronnen over de verdediging van Coster in de zeventiende eeuw. Wij beogen hierin een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de initiatieven om Coster in het openbaar te presenteren als de uitvinder van de boekdrukkunst en daarmee de aanspraken van Haarlem te verdedigen tegen hen die die eer aan Mainz toekenden. In de jaren twintig en dertig werd een soort campagne gevoerd waarachter Scriverius en de drukker Rooman de drijvende kracht vormden en waarvan Scriverius' boekhistorische onderzoek onderdeel was. Waar het Scriverius bij dit alles vooral om te doen was, was het hooghouden van de eer van zijn vaderstad Haarlem.

¹ Laatste dichtregels van Langendijks vers 'Op de versameling der gedichten van den geleerden Petrus Scriverius', in: *Gedichten van Petrus Scriverius*, ed. S. Doekes, Amsterdam 1738, eerste paginering, 63-65.

² S. Langereis, 'Een humanistische beeldencultus voor een burgerman. Boekhistoricus Petrus Scriverius en de Coster-iconografie', in: *De Zeventiende Eeuw* 27.1 (2011), p. 49-79, spec. p. 50, n. 2. De Scriveriana in het familiearchief zijn door ons in 2004 geïnventariseerd. Voor de Scriveriana-reeks zie P. Tuynman m.m.v. M. Roscam Abbing, 'Two history books that never appeared. Scriverius, Melis Stoke, the Widow van Wouw and Gouthoeven. Scriveriana 1', in: *Quaerendo, a quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books* 27.2 (1997), p. 77-112; en P. Tuynman m.m.v. M. Roscam Abbing, 'Scriverius, Stoke and Bockenbergh. Scriveriana II', in: *Quaerendo* 31.4 (2001), p. 265-280.

Inleiding

Dat ene Laurens Janszoon Coster de boekdrukkunst zou hebben uitgevonden, staat het eerst vermeld bij Hadrianus Junius (1511–1575) in zijn geschiedwerk *Batavia* (Leiden: Franciscus Raphelengius, 1588). Daarmee concretiseerde hij de plaatselijke overlevering die die uitvinding in Haarlem situeerde. Junius beticht de stad Mainz ervan ten onrechte met de eer van de uitvinding te zijn gaan strijken nadat Costers knecht het complete instrumentarium voor het drukken van een tekst met losse metalen letters had gestolen en er in Mainz mee was begonnen te drukken. Een reactie op deze aantijging kon niet uitblijven. De jezuïet Nicolaus Serarius (1555–1609) verdedigde in 1604 zijn stad en wees uiteraard Gutenberg als uitvinder aan.³ Serarius kende Junius' beschuldiging aan het adres van Mainz uit een publicatie van de Leidse hoogleraar Petrus Bertius (1565–1629) en had daarna zelf een exemplaar van Junius bemachtigd, waaruit hij de desbetreffende passage ook uitvoerig citeert.⁴ Het is vooral tegen Serarius geweest dat Petrus Scriverius in 1628 zijn *Laure-crans voor Laurens Coster van Haerlem, eerste vinder vande boeck-druckery* publiceerde.⁵ Deze verhandeling was met eigen titelblad en paginerings toegevoegd aan de *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* van de contraremonstrantse Haarlemse predikant Samuel Ampzing (1590–1632). Scriverius had al in 1615 publiekelijk aangekondigd om de aanspraken van Haarlem op de uitvinding te gaan bewijzen, maar was daar nog niet toe gekomen.⁶

Hoewel Junius alleen aangeeft dat Coster '128 jaar geleden' op de Markt in Haarlem woonde (*Laure-crans*, p. 19) en nergens diens uitvinding dateert, heeft Scriverius daar al in zijn kopermaandagvers uit 1612 het jaar 1440 voor aangehouden. Later, direct in het begin van zijn *Laure-crans*, heeft hij dit genuanceerd tot 'ontrent 'tjaar 1440'.⁷ Op p. 31 vermeldt hij vervolgens tot een nieuw inzicht te zijn gekomen, dat hij echter pas tegen het eind van hoofdstuk 21 op p. 96 meedeelt: hij had zich namelijk gerealiseerd dat, tussen Costers eerste idee (volgens Junius' verhaal in de Haarlemmerhout) en de diefstal in 1441 een periode van tien of twaalf jaren experimenteren en technische ontwikkelingen in Haarlem moest gelegen hebben. Daarvan had Scriverius de sporen menen te

3 N. Serarius, *Moguntiacarum rerum ab initio usque ad Iohannem Schwichardum libri v*, Mainz 1604, p. 151–161, hoofdstuk 37 in het eerste boek over de vraag 'Sitne ars typographica Moguntiae primo inventa et nata?' (Is de drukkunst het eerst in Mainz uitgevonden en geboren?). Scriverius' exemplaar van Serarius' boek staat vermeld in de eerste veilingcatalogus van de *Bibliotheca Scriveriana*, Amsterdam, 3 april 1663 en volgende dagen (theologische werken in quarto, nr 57).

4 Serarius, *Moguntiacae res*, p. 159–160; P. Bertius, *Tabularum geographicarum contractarum libri quatuor*, Amsterdam 1600, p. 231–232.

5 P. Scriverius, *Laure-crans voor Laurens Coster van Haerlem, eerste vinder vande boeck-druckery*, Haarlem: A. Rooman 1628, spec. p. 34–38; zie ook bijlage 2 in de voorliggende bijdrage.

6 Zie het slot van een brief van Scriverius aan Jacob van Dijk (1564–1631), geschreven op 29 november 1615 en verschenen in 1618 in zijn editie van de *Nederduytsche Poemata* van Daniel Heinsius: '[...] onse loffelicke stadt van Haerlem [...] daer onder andere konsten, oock de weerde Boeck-druckerye haeren eersten oorspronc (elders van ons te bewijzen) heeft gehadt'. Scriverius verwijst hiernaar in de *Laure-crans* (p. 15): hij heeft Van Dijk ettelijke jaren geleden beloofd over de 'Haerlemsche Druckerije' te zullen schrijven en lost die belofte nu in.

7 G. Kuiper, *Placaet nopende den ghenen die de Konst van Boek-drukken komen besien. Het kopermaandagvers van Petrus Scriverius uit 1612*, Leiden 1989; Scriverius, *Laure-crans*, 'Voor-reden' (zie n. 38), p. 7.

vinden in ongedateerde blokboeken en een eerste, eveneens ongedateerde, technisch nog zeer onvolkomen boekdruk. Dat deze in Haarlem vervaardigd waren, en wel door de legendarische Laurens Janszoon Coster, ruim vóór er sprake was van in Mainz gedrukte boeken, berustte op toen oncontroleerbare (en dus evenmin te ontcrachten) getuigenissen en overleveringen.⁸ Na een uitvoerig onderzoek zoals niemand ooit tevoren had ondernomen en waarin hij te werk ging als een ware boekhistoricus *avant la lettre*, was Scriverius uiteindelijk tot de conclusie gekomen dat het principe van de boekdrukkunst Coster door God was ingegeven in 1428. Door Gods hand te zien in de omstandigheden die Coster in de Haarlemmerhout inspireerden en door Junius' verhaal als historisch verantwoorde bron te handhaven, toonde Scriverius zich een kind van zijn tijd. Door anderzijds Junius' datering te corrigeren op grond van vooral eigen kritisch onderzoek van materiële getuigen, en door gedetailleerd te verantwoorden hoe hij tot zijn conclusie gekomen was, gaf hij een toonbeeld van moderne wetenschapsbeoefening dat door niemand in zijn tijd verbeterd kon worden. Dit feit is ten onrechte overschaduwd geraakt doordat alle door Scriverius aangevoerde getuigenissen en zijn eigen bevindingen later geen enkele bewijskracht bleken te hebben voor de Haarlemse aanspraken. Toch duurde het tot 1870 voor Antonius van der Linde (1833-1897) definitief een einde kon maken aan de discussie, ten gunste van Mainz en Gutenberg.⁹ Dit artikel concentreert zich op de publieke presentatie van Coster die Scriverius' wetenschappelijke verdediging van Haarlem inleidde en begeleidde.

Het begin: een gevelopschrift

In de *Laure-crans*, met een lange, op 1 januari 1628 gedateerde 'Voor-reden' tot de magistraat van Haarlem, reageert Scriverius op Serarius, die in zijn geschiedenis van Mainz vermeldt dat in het begin van de zestiende eeuw Ivo Witigisis een inscriptie op een steen liet plaatsnemen ter ere van Gutenberg, die als eerste 'letters uitvond om te drukken' en zich hierdoor voor de hele wereld verdienstelijk maakte.¹⁰ Deze nu niet meer bestaande steen is het vroegst bekende gedenkteken voor Gutenberg.¹¹

8 Zie voor Scriverius' onderzoek en betoog de heldere uiteenzetting bij Langereis, 'Een humanistische beeldencultus voor een burgerman' (n. 2), p. 56-63. Johann Fust of Faust, de financier van Gutenberg en vervolgens van de Mainzer drukker Peter Schöffer, zijn vennoot, is de diefachtige knecht bij Junius en Scriverius, die hem ook Jan of Hans Fuyst noemt (in zijn 'Voor-reden' ook Fust, p. 8). De datering 1441 voor de diefstal berust op Junius; Langereis, 'Een humanistische beeldencultus voor een burgerman', p. 56. Vergelijk ook Scriverius, *Laure-crans*, 'Voor-reden', de noot op p. 12.

9 A. van der Linde, *De Haarlemse Costerlegende, wetenschappelijk onderzocht. Tweede omgewerkte uitgaaf*, 's-Gravenhage 1870, spec. p. 184-187. Daarna publiceerde Van der Linde nog zijn *Geschiede der Erfindung der Buchdruckkunst*, Berlijn 1886. Voor Gods aanwijzing, zie n. 101.

10 Serarius, *Moguntiacae res* (n. 3), lib. 1, cap. 37, p. 159. De inscriptie als onderdeel van een uitvoerig citaat uit Serarius in de *Laure-Crans* op p. 38.

11 Serarius (1604) is de oudste bron die deze steen vermeldt. De steen was volgens diens opgave voorzien van het jaartal 1508. Widmann identificeert Ivo Witigisis net als latere auteurs met Ivo Wittig, die echter in 1507 overleed, en meldt dat de steen in de hof van Gutenbergs woning werd geplaatst; H. Widmann (red.), *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*, Stuttgart 1972, p. 89. Zie ook P. Luckombe, *The history and*

In Haarlem begint de Coster-campagne met een soortgelijke daad. Op een bepaald moment is op het huis aan de Grote Markt in Haarlem, waar Coster volgens overlevering gewoond had, een plechtig opschrift aangebracht in vergulde letters: MEMORIAE SACRUM. TYPOGRAPHIA, ARS ARTIUM OMNIUM CONSERVATRIX, HIC PRIMUM INVENTA, CIRCA ANNUM MCCCCXL (Ter herinnering. De drukunst, de kunst die de bewaarster is van alle wetenschappen, (is) hier voor het eerst uitgevonden omstreeks het jaar 1440). Vanzelfsprekend was dit in het Latijn gesteld, zodat buitenlandse geleerden die de stad bezochten het Haarlemse standpunt konden vernemen. Na de eerste vermeldingen van de inscriptie bij Ampzing en Scriverius in 1628, deelt Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653) in zijn beschrijving van Haarlem uit 1632 expliciet mee dat het de stadsregering van Haarlem was die de hier geciteerde tekst had laten aanbrengen.¹² Er is echter geen enkele aanwijzing dat het initiatief hiertoe uit de stadsregering zelf was gekomen. Als dat wel het geval was geweest, had Scriverius in zijn ‘Voor-reden’ tot de magistraat daarover niet kunnen zwijgen. Ook in zijn latere ontwerp-brief aan de Heren (van Haarlem) presenteert hij zichzelf als de initiator van de gehele Coster-campagne.¹³ Het idee voor het opschrift op de gevel en de tekst ervan zullen dan ook van niemand anders stammen dan van Scriverius, de enige die in deze jaren de zaak van Haarlem als wieg van de boekdrukunst tot de zijne gemaakt had. De datering ‘circa 1440’ en niet meer het jaar ‘1440’ zelf dat Scriverius in 1612 nog aanhield, wijst er inderdaad op dat hij de tekst opstelde. Tegelijkertijd wijst dit er op dat dit eerste initiatief dateert van vóór het moment dat hij op ‘tien à twaalf jaar vóór 1440’ uitkwam. Dit wordt bevestigd door de Duitse reiziger Gotfridus Hegenitius, die Haarlem in 1626 of 1627 bezocht, en al melding maakt van het gevelopschrift.¹⁴ Als Scriverius op de allerlaatste bladzijde van de *Laure-crans*, p. 124, na het beëindigen van zijn onderzoeksverslag in september 1628, de inscriptie op het Coster-huis als bladvulling vermeldt, verandert hij ‘circa annum MCCCCXL’ in ‘MCCCCXXIIX’, 1428, het jaartal waar hij ten slotte op uitkwam als de geboortedatum van de boekdrukunst.¹⁵ Maar voordien waren er al meer uitingen van propaganda voor Coster op de gevel van het huis aangebracht.

art of printing, Londen 1771, 2 dln, dl 1, p. 3 (met als jaar van plaatsing 1507). Aan het einde van de achttiende eeuw is de steen verloren geraakt; H. Presser (red.), *Johannes Gutenberg*, Hamburg 1967, p. 117.

12 S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haarlem in Holland*, Haarlem: Adriaen Rooman, 1628, p. 376. Voor Scriverius zie hieronder. M.Z. Boxhorn, *Theatrum sive descriptio comitatus et urbium Hollandiae*, Amsterdam: H. Hondius, 1632, p. 136, 137.

13 Voor de ‘Voor-reden’ zie n. 38; voor de ontwerpbrief zie bijlage 2 en de bespreking daarvan in de paragraaf *Het einde van Scriverius’ Coster-campagne en wat er direct op volgde*.

14 G. Hegenitius, *Itinerarium Frisio-Hollandicum*, Leiden: Elzevier, 1630, p. 87.

15 Voor 1428, zie n. 51 en 115. Het is, gezien Boxhorns vermelding in 1632 van ‘circa 1440’, zeer de vraag of ook op de gevel de datering werd veranderd in 1428, zoals A. Plak zonder voorbehoud stelt in ‘De Finis is niet altijd het einde’, in: P. Dijkstra (red.), 2701|2008 [Huldebundel Piet Verkruijsse], Amsterdam [2010], p. 45–60, spec. 51, (internetpublicatie, zie <http://issuu.com/bookhistory/docs/piet201/87>). Voor de datering van het slot van de *Laure-crans*, zie onder paragraaf *Scriverius voltooit de Laure-crans*. De ongetwijfeld later verzonden inscriptie op een legendarische kei, die Scriverius als tweede bladvulling op p. 124 citeert uit Serarius’ *Moguntiacae res* (n. 3), p. 16, heeft overigens niets te maken met een gedenksteen voor Gutenberg. Het betreft een door Serarius onzinnig genoemde oorsprongsmythe

Scriverius plaatst Costers portret op het Coster-huis

In het voorwerk van de *Laure-crans* is het door Jan van de Velde gegraveerde portret van Coster opgenomen, met als opschrift: ‘Laurentius Costerus Harlemensis Primus Artis Typographicae Inventor circa Annum 1440’ (Laurens Coster van Haarlem, eerste uitvinder van de boekdrukkunst omstreeks het jaar 1440) (afb. 1).¹⁶ Het is zeer onwaarschijnlijk dat de ongedateerde gravure niet in opdracht van Scriverius zelf ten behoeve van de *Laure-crans* zou zijn vervaardigd.¹⁷ Onder het portret, waarvan een los exemplaar berust in het Familiearchief Van Hoogstraten, staat een ondertekend Latijns epigram van Scriverius gegraveerd (hierna aangeduid als het *Vana*-epigram). Het onderstreept dat Scriverius Costers eerste idee in de Haarlemmerhout (om afdrukken te maken van letters) beschouwde als de eigenlijke ‘uitvinding’, als ‘d’ eerste Vond’ (*Laure-crans*, p. 119), die hij voor Haarlem opeiste:

Vana quid archetypus et praela MOGUNTIA jactas?
 HARLEMI archetypus praelaque nata scias.
 Extulit hic, monstrante Deo, LAURENTIUS artem.
 Dissimulare virum hunc, dissimulare Deum est.¹⁸

(Wat beroemt ge u, pronkerig Mainz, op de eerste drukletters en persen?
 Weet dat de eerste drukletters en de persen in Haarlem geboren zijn.
 Hier heeft Laurens de (druk)kunst op aanwijzing van God tevoorschijn gebracht.
 Doen of men deze man niet kent, is doen of men God niet kent.)

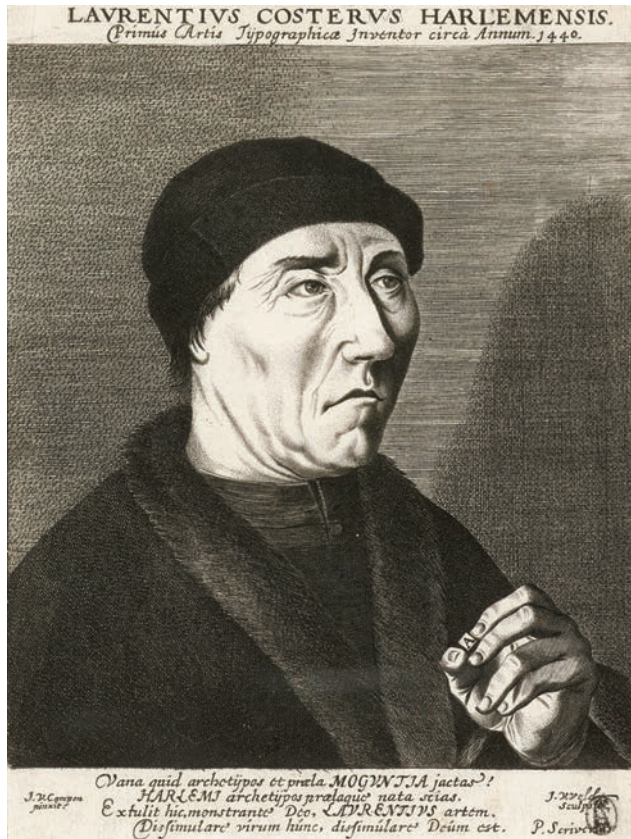
Tot dusver werd, ook door Langereis, het door Van de Velde gegraveerde portret van de uitvinder, naar een ‘ontwerp’ – zoals zij het in navolging van Becker en Ouwkerk noemt – van Jacob van Campen (1595-1657), beschouwd als het begin van de ‘eeuwenlange beeldencultus’ rond Coster. Op de gravure staat echter ‘J.V. Campen pinxit’, dat wil zeggen dat Van de Velde Coster afbeeldde naar een *schilderij* van Van Campen en dus

van de stad Mainz, waarin Nequam de naam van de stichter is. Zoals Scriverius de inscriptie citeert, uit de context gelicht, is de betekenis dat Mainz voortkomt uit een oude schurkenstreek.

16 F.W.H. Hollstein's *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700*, ed. D. de Hoop Scheffer, Amsterdam 1988, dl 32, nr 407.

17 Zoals bij n. 47 zal blijken liet Scriverius Jan van de Velde omstreeks dezelfde tijd zijn portret graveren.

18 Scias (vs. 2) is opgevat als *hortativus*. Het is ons onbekend of *archetypus* toen in het drukkersbedrijf ook al gebruikt werd voor ‘stempel’ (zie het WNT, Suppl. 1, s.v.). In de *Laure-crans* staat hetzelfde epigram, nu met het opschrift: ‘In effigiem summi et incomparabilis viri, Laurentii Costeri, Harlemensis, primi Artis Typographicae inventoris’, met daaronder een met ‘P.S.’ gesigneerde Nederlandse vertaling onder de titel ‘Nae-sporinge van ’t selfde. Op d’afbeeldinghe van eenen hooghen ende onwaerdeerliken Man / Laurens Iansz. Coster, van Haerlem, Eerste vinder vande Boeck-Druckerye’, beginnend ‘Ments roemt’. Scriverius’ vertaling is met een enkele taalkundige modernisering opgenomen in Scriverius’ *Gedichten* (n. 1), tweede paginering, p. 97. Het Latijnse epigram is opgenomen onder de Latijnse gedichten van Scriverius in zijn *Opera Anecdota philologica et poetica*, Utrecht 1737, ed. A.H. Westerhovius, p. 429. Een vertaling van Samuel Ampzing staat op p. 14 van de *Laure-crans*, beginnend ‘Wat roemt gy Mentz’.

Afb. 1 Jan van de Velde (II), Portret van Laurens Jansz. Coster, 1626-1628, gebruikt in Scriverius' Laurencrans voor Laurens Coster van Haerlem (1628), naar een geschilderd voorbeeld van Jacob van Campen, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-78.289.

niet naar slechts een 'ontwerp'.¹⁹ Het eerste Coster-portret was dus dit nu niet meer bestaande schilderij. Wanneer Langereis vervolgens Ampzings beschrijving van het Coster-huis ter sprake brengt, die meldt dat er behalve het reeds geciteerde stadsopschrift op de gevel ook een afbeelding van een drukpers en een portret van zijn uitvinder te zien zijn, oppert zij dat dat wellicht 'reproducties' waren van illustraties in de *Laure-crans*. Wat het Coster-portret betreft, is dat zeker niet het geval. Niet alleen was Ampzings

¹⁹ J. Becker en A. Ouwerkerk, "De eer des vaderlands te handhaven". Costerbeelden als argumenten in de strijd", in: *Oud Holland* 99 (1985), p. 229-267, spec. 235. Langereis, 'Een humanistische beelden-cultus voor een burgerman' (n. 2), resp. p. 64 (begin Coster-iconografie), 65 en 67 ('ontwerp') en 69 ('reproducties'). Wat betreft de drukpers op de gevel, zie hierna n. 26 en 27. Na het verschijnen van de *Laure-crans*, najaar 1628 (zie Scriverius *voltooit de Laure-crans*), vervaardigde de Haarlemse graveur en uitgever Cornelis Koning (1601-1671) een ongedateerde portretgravure van Coster en gaf die als losse prent uit naar een *tekening* van Van Campen ('J.V. Campen delineavit. C. Koning sculps. et exc. Harl.'). zie *Hollstein's Dutch and Flemish etchings*, dl 9, nr 5. Onder het portret, dat afgezien van het ontbreken van de letter A in Costers hand sprekend lijkt op dat van de Van de Velde-gravure, drukte Koning Scriverius' Latijnse *Vana*-epigram en Ampzings vertaling daarvan. De tekening van Van Campen die Koning voorbeeld was, zal diens voorstudie voor zijn schilderij zijn geweest.

vermelding van het Coster-portret op de gevel al gedrukt vóór de *Laure-crans* op de pers kwam,²⁰ Costers afbeelding op de gevel was ook al opgemerkt door Hegenitius die, zoals gezegd, Haarlem bezocht in 1626 of 1627.²¹ Hij schrijft dat onder Costers portret een opschrift in vergulde letters is aangebracht en citeert het officiële opschrift,²² met aansluitend het *Vana*-epigram, ondertekend met ‘P.S.’. Op grond hiervan kan vermoed worden dat dit epigram toen eveneens op de gevel te lezen was.²³ Latere bronnen berichten inderdaad dat ook het *Vana*-epigram op de gevel was aangebracht.²⁴

Naast Hegenitius’ en Ampzings beschrijvingen van het Coster-huis beschikken we over een visuele bron die, voor zover ons bekend, daar niet eerder mee in verband is gebracht. In het *album amicorum* van Scriverius bevindt zich een schetsmatige tekening van het huis als onderdeel van een gezicht op de Grote Markt.²⁵ Deze tekening van de hand van Pieter Saenredam (1597-1665) is 1629 gedateerd (afb. 2). Saenredam, die hieronder nog ter sprake komt, was goed op de hoogte van Scriverius’ verdediging van Coster: hij had namelijk twee tekeningen van Costers drukkerij gemaakt, die Van de Velde graveerde voor de uitgaven van Ampzing en Scriverius in 1628. Het zal daarom geen toeval zijn dat hij het Coster-huis precies in het midden van de voorstelling tekende. Tussen het bovenste en de onderste twee ramen is een liggende rechthoek of bijna vierkant aangegeven met daarbinnen horizontale lijnen. Dit kan worden geïnterpreteerd als een

20 Plak, ‘De finis is niet altijd het einde’, reconstrueert de volgorde waarin Adriaen Rooman Ampzings *Beschryvinge* en Scriverius’ *Laure-crans* drukte.

21 De constatering dat er vóór 1628 al een portret op het huis te zien was, is niet nieuw; zie Van der Linde, *Geschiede* (n. 9), p. 549 (die meende dat het om het portret ten voeten uit ging dat in 1630 in prent werd uitgebracht door de drukker Rooman; zie onder paragraaf *Roomans houten standbeeld van Coster en Saenredams ets*) en recentelijk W. Cerutti, *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad*, Haarlem 2001, p. 530 (die oppert dat het om het door Van Campen vervaardigde portret gaat).

22 Hegenitius, *Itinerarium* (n. 14), p. 87: ‘Domus Laurentii Costeri adhuc in foro exstat, subque ejus effigie ad exterius fastigium appicta haec inscriptio aureis litteris’ (Het huis van Laurens Coster bevindt zich nog steeds op de markt, met onder zijn beeltenis dit opschrift in gouden letters buiten op de gevel). Voor *gevel* zie de onmisbare 17^e-eeuwse *Synonymia Latino-Teutonica*, ed. E. Spanoghe, s.v. *Fastigium domus*.

23 Hegenitius schrijft echter niet expliciet dat hij dit gedicht op de gevel zag en in zijn in 1630 verschenen boek citeert hij ook passages uit de *Laure-crans* van 1628, zodat hij het *Vana*-epigram daaraan kan hebben ontleend.

24 A. Sauer, *Stätte-Buch*, Frankfurt 1658, p. 732: ‘[...] an desselben [= Costers] Hauss auff dem Marckt unter dessen Bildniss folgendes gelesen wird’, waarna hij beide teksten presenteert als één doorlopend geheel ondertekend met P.S. Dit kan echter aan Hegenitius ontleend zijn. De Franse letterkundige François Maximilien Misson (ca. 1650-1722) citeert in een brief van 15 oktober 1687 eveneens de officiële tekst ‘en lettres d’or sur la porte de sa [= Costers] maison’ en het *Vana*-epigram van Scriverius in zijn *Nouveau Voyage d’Italie*, Utrecht 1722, p. 25-26. Ook H.L. Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, Frankfurt, Leipzig, 1698, p. 568, citeert het epigram meteen onder het opschrift. De twee laatste zullen beide teksten echter overgenomen hebben uit hun reisgids, want in 1663 meldt de Engelse reiziger Philip Skippon dat Costers ‘[...] statue and the inscription [over the door of his house in the marketplace] mentioned in Hegenitius, were lately removed from hence’, geciteerd in het proefschrift van C.D. van Strien, *British travellers in Holland during the Stuart Period [...]*, Amsterdam, 1989, n. 67 op p. 186. Ook in 1678 werd geconstateerd dat er geen opschrift meer op de gevel stond, zie Langereis, ‘Een humanistische beeldencultus voor een burgerman’, p. 69.

25 *Album amicorum* van Petrus Scriverius, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 133M5, fol. 153r.

Afb. 2 Pieter Saenredam, tekening (detail) van het Coster-huis aan de Grote Markt in Haarlem, 1629, in het album amicorum van Petrus Scriverius, Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 133M5, fol. 153r.

gevelbord met de regels van een tekst en zal het opschrift zijn dat op stadskosten onder Costers portret in vergulde letters was aangebracht. Verder is op de plaats van het bovenste raam een langwerpige en van boven afgerond ‘staand gevelbord’ te zien met iets boven het midden een horizontale scheidslijn. In het bovenste deel is de buste van een man met hoofddekseel te herkennen. Het onderste deel zou een tekst of een tweede afbeelding kunnen zijn. Op de gravure van Van de Velde is Scriverius’ *Vana*-epigram verbonden met de buste van Coster en het is goed denkbaar dat dat ook op de gevel zo was, al zal het onderschrift dan vanaf de grond amper te lezen zijn geweest. Dat Ampzing in zijn beschrijving het *Vana*-epigram niet afzonderlijk noemt,²⁶ kan in dat geval verklaard worden: het vormde één geheel met het portret. Een tweede mogelijkheid is dat onder het portret de niet door Hegenitius, maar wel door Ampzing genoemde ‘Druck-Perze’ was afgebeeld.²⁷ Scriverius’ *Vana*-epigram uit de *Laure-crans* kan dan lager (en dus leesbaarder voor de toeschouwer) direct onder de op stadskosten aangebrachte herdenkingstekst hebben gestaan, zoals weergegeven in Hegenitius en latere bronnen.

Op de tekening in Scriverius’ *album* zijn niet alle uitingen van Coster-propaganda op het huis met zekerheid te identificeren, maar evenals bij het officiële opschrift is er geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat niet Scriverius zelf, maar een onbekende het initiatief genomen zou hebben om op de gevel van het Costerhuis in het openbaar te verkondigen wat Scriverius vervolgens in 1628 in zijn *Laure-crans*

²⁶ Ampzing, *Beschryvinge* (n. 12), p. 376: ‘Voor de Stintz van het Huys van de Gulde Druyf alwaer Laurens Ianszen Koster eerste Vinder der Boekdruckerije woonde ende sijn gereedschap tot de konste hadde ende bereyde (tegenwoordig mr. Kornelis Dobbius Rechtsgeleerden toebehorende) staet hier van dit Opschrift tot eene eeuwige gedachtenisse met Gulde Letteren, beneffens de Druck-Perze ende de Afbeeldinge van den Vinder daer by ter eren opgericht’. Scriverius in de *Laure-crans* (n. 5), p. 117, spreekt van ‘Wooninge mette Steins’ en p. 124 ‘de Steyns van het Huys’. Wat de Stintz, Steins of Steyns ‘van het huis’ zijn, weten wij niet. Het WNT en MNW geven het niet. [A. de Vries], *Lotgevallen van Costers woning*, Haarlem 1851, p. 11, n. 2, vermeldt dat het gebruikt werd voor ‘stenen voorgevel’. Ampzing, *Het lof der Stadt Haerlem*, Haarlem: Rooman, 1621, p. E3v, gaf al een korte vermelding van het huis vóór er een tekst of afbeelding op stond: ‘[Costers] Huys en Druckery, welke nu noch staet voor handen. Aen ’t Kerck-hof, ende Marckt’, met de toevoeging in de marge: ‘Nu de Gulde Druyf’. Het huis werd op 1 maart 1624 gekocht door de rechtsgeleerde Cornelis Ijsbrantsz. Dobbe, zie J.W. Groesbeek, *Wie was Laurens Jansz. Coster? Een nieuw licht op zijn persoon*, Zeist 1988, p. 13.

²⁷ Saenredam had, zoals gezegd, twee tekeningen gemaakt van de drukkerij van Coster die Van de Velde graveerde. Op beide staat een drukpers. Die met één staande figuur werd opgenomen in het boek van Ampzing, de andere (met twee staande figuren) achter in de *Laure-crans*, maar alleen in de exemplaren van 100 blz. (zie hierover bij n. 39). Zie voor illustraties L. Hellinga-Querido en C. de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam*, Haarlem 1988, p. 47, afb. 24 en 25, en bijvoorbeeld G. Schwartz en M.J. Bok, *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd*, Den Haag 1989, p. 48. In de collecties van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België berust van de gravure die voor de *Laure-crans* werd gebruikt een getekende voorstudie van Saenredam met op de keerzijde een tekening van het interieur van de Sint Bavokerk die door hemzelf ‘A°1628’ gedateerd is (inv.nr 4060/3119), zie S. Hautekeete (red.), *Tekeningen in de Gouden Eeuw*, Gent 2007, p. 78–81, met op p. 80 de onjuiste mededeling dat de drukkerij-gravure voor Ampzings boek gebruikt werd; zie eerder J.W. Enschedé, ‘De drukpersafbeeldingen in Ampzing en Scriverius 1628’, in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 6 (1908), p. 265–268. Als die datering ook voor de voorstudie voor de *Laure-crans* geldt, zou dat betekenen dat de afbeelding van een drukpers op de gevel van het Costerhuis vóór 1628 in elk geval niet op Saenredam teruggaat.

wetenschappelijk onderbouwde. De samenhang tussen die publicatie en het optuigen van het Coster-huis ter herinnering aan de Haarlemse uitvinding, kennelijk met instemming van de eigenaar-bewoner, is immers overduidelijk. De veronderstelling ligt nu bovendien voor de hand dat het Coster-portret in de vensternis van de zolder, dat uiteraard op paneel geschilderd was, geen ander was dan het verdwenen Coster-schilderij van Van Campen, het voorbeeld voor Van de Veldes gravure in de *Laure-crans*.²⁸ De gedachte dat het ook Scriverius zelf zal zijn geweest die de opdracht aan Van Campen gaf,²⁹ is in overeenstemming met wat Gabriel Naudé (1600–1653) in 1630 schreef. Deze Franse bibliothecaris, die dat jaar de aanval op Scriverius opent, deelt mee dat hij ‘geloof dat Scriverius het portret van Coster heeft laten schilderen op de buitengevel van het huis waar deze vroeger woonde’.³⁰

Het laten maken van een fictief portret van een historisch belangrijke figuur – wat Coster voor Scriverius was – past bovendien naadloos bij opvattingen en praktijk van Scriverius als geschiedschrijver. Met zulke portretten was hij overigens niet de eerste. Zo was in een Frans boek over beroemde mannen, uit 1584, bijvoorbeeld al een gefingeerd portret van Costers Mainzer rivaal Gutenberg gepubliceerd.³¹ Ook van de legendarische Coster heeft uiteraard nooit een echt portret bestaan.³² Over het Coster-portret in de *Laure-crans* heeft Langereis in een sluitend betoog Scriverius’ motieven en zijn streven naar een ‘zo groot mogelijke authenticiteit’ in zulke portretten overtuigend uiteengezet.³³ Zij gaat echter voorbij aan de aantrekkelijke en al eerder geopperde veronderstelling dat Van Campen voor het fictieve portret een oude Haarlemse druk als voorbeeld gebruikte. Het gaat om Haarlems vroegst gedateerde drukwerk, waarvan we weten dat Scriverius het kende. In Jacobus de Thermo’s *Der sondaren troost*, gedrukt door Jacob Bellaert in 1484 over een ‘stichtelick Proces’ van de duivel Belial tegen Mozes,³⁴ komt als illustratie een houtsnede voor waarop een man staat die een bonnet en tabbaard draagt en die een opmerkelijke gelijkenis vertoont met Van Cam-

28 We weten dat er al vóór 1663 geen opschrift meer op het huis stond (zie noot 24), maar niet hoe lang het schilderij erop te zien is geweest. Verwacht mag worden dat een in olieverf gemaakt schilderij dat in weer en wind buiten hangt geen lang leven beschoren zal zijn geweest.

29 Jacob van Campen werd in 1614 op ongeveer negentienjarige leeftijd als meesterschilder ingeschreven bij het Haarlemse Sint-Lucasgilde.

30 G. Naudé, *Additions à l'histoire de Louys xi*, Parijs 1630, p. 253: ‘[...] il [= Scriverius] a été, comme je crois, autheur de faire peindre ce Laurent Jansson sur la face extérieure de la maison où il [= Coster] demuroit anciennement [...]’. Het bewuste hoofdstuk nr 7 van Naudé is, van commentaar voorzien, herdrukt in [P. Marchand], *Histoire de l'origine et des premiers progrès de l'imprimerie*, Den Haag 1740, dl 2, p. 57–96 (over de Hollandse aanspraken spec. p. 67–76).

31 A. Thevet, *Les vrais portraits et vies des hommes illustres*, Parijs 1584, p. 514.

32 Zie bijvoorbeeld J.G. van Gelder, ‘De portretten van Laurens Jansz. Coster’, in: *Huldeboek pater dr Bonaventura Kruitwagen O.F.M.*, ’s-Gravenhage 1949, p. 159–163.

33 Langereis, ‘Een humanistische beeldencultus voor een burgerman’ (n. 2), p. 64–66. Het citaat op p. 65.

34 Scriverius, *Laure-crans* (n. 5), p. 92. Scriverius citeert het colofon en noteert dat de naam van de drukker niet vermeld wordt (die hij wel kent). De tweede Haarlemse druk van Jacob Bellaert die Scriverius op p. 92 noemt, betreft het in 1485 gedrukte *Vander proprietyten der dinghen* van Bartholomaeus Anglicus. Van beide boeken vermeldt Scriverius de eigenaar niet, maar het laatste kan van hemzelf zijn

pens Coster (afb. 3).³⁵ Daarnaast noemt Scriverius in de *Laure-crans* de ‘konst-rijcke schilder J.V. Campen’ de bezitter van een exemplaar van de al door Junius aan Coster toegeschreven *Spieghel onser behoudenisse*, een ongedateerd drukwerkje uit de vijftiende eeuw.³⁶ Dit boek behoort tot de vroegste Nederlandse drukken met losse letters, maar is volgens moderne opvattingen niet ouder dan omstreeks 1474.³⁷ Dat Van Campen zelf een oude, toen aan Coster toegeschreven druk bezat, past geheel in het beeld dat door beiden, Scriverius en Van Campen, in vijftiende-eeuwse drukken naar een geschikt voorbeeld is gezocht om een in elk geval qua kleding historisch verantwoord portret te kunnen vervaardigen.

Scriverius voltooit de Laure-crans en ontvangt geen beloning

De titelpagina van Ampzings boek, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland [...] mitsgaders Petri Scriverii Laure-kranz voor Laurens Koster van Haerlem*, geeft aan dat het de bedoeling was om beide werken gebundeld op de markt te brengen. En zo geschiedde. Wel hebben ze elk een eigen paginering en richten ze zich afzonderlijk tot het Haarlemse stadsbestuur.³⁸ Hoewel Scriverius op dat moment zijn betoog nog niet had afgerond, heeft de Haarlemse ‘ordinaris stads-boeckdrucker’ Adriaen Rooman rond eind augustus 1628 het boek al wel in eerste instantie afgesloten. Die provisorische editie bestond uit Ampzings *Beschryvinge* en 21 hoofdstukken *Laure-crans* op 100 bladzijden. Bladzijde 100 (voor een in quarto-boek is dat ook het einde van een katern) eindigt met het woord ‘FINIS’, met op de bladzijde ertegenover een van beide al genoemde gravures van Costers drukkerij door Jan van de Velde naar een ontwerp van Saenredam.³⁹ Later werd het voor Scriverius’ betoog essentiële laatste hoofdstuk hieraan toegevoegd: ‘Vande Spieghel onser Behoudenisse, ghedrukt tot Haerlem’, waarop een aantal gedichten volgt, het eerste op p. 119, gedateerd 18 september 1628. Vrijwel alle bekende exemplaren van de *Laure-crans* eindigen op p. 124

geweest, gezien zijn veilingcatalogus (n. 3), april 1663, bij ‘Literatores et miscellanei, in-Quarto’ onder nr 116.

35 W. Molsdorf, ‘Zur Coster-Ikonographie’, in: *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Heft 1 (1923), p. 1-3. De figuur is de tweede van rechts; zie ook Hellinga-Querido en De Wolf, *Laurens Janszoon Coster* (n. 27), 55, afb. 27, die deze gelijkenis eveneens vermelden.

36 Scriverius, *Laure-crans*, p. 102 en 105; zie ook n. 98 hierna.

37 De oudere Latijnse edities worden tegenwoordig rond 1467 gedateerd, zie Hellinga-Querido en De Wolf, *Laurens Janszoon Coster*, p. 66. Zie over de Nederlandse *Spieghel* n. 100.

38 Scriverius’ ‘Voor-reden’ van 1 januari 1628 in dichtvorm is gericht ‘Aende Magistraet der Stad Haerlem’, *Laure-crans*, p. 7-13, en is ook opgenomen in *Gedichten* (n. 1), tweede paginering, p. 101-108. Een autograaf ervan berust in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, ms. 131B33, fol. 45r-46r.

39 Universiteitsbibliotheek Utrecht, Tqu142. Plak, ‘De Finis is niet altijd het einde’ (n. 15), in n. 26 op p. 53-54, noemt diverse exemplaren met 100 bladzijden die hij heeft kunnen bestuderen. Zie voor de bedoelde gravure n. 27.

Afb. 3 Het voorbeeld voor het Coster-prototype dat Van Campen vermoedelijk gebruikte. Houtsnede (detail) voorkomend in *Jacobus de Thermo, Der sonderen troest, Haarlem 1484, Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 168E5.*

met 'FINIS', terwijl p. 100 in die exemplaren geen 'FINIS' of custode meer heeft, en de gravure geheel ontbreekt.⁴⁰

In 2008 heeft Adriaan Plak, conservator aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, een aantrekkelijke hypothese geformuleerd over het waarom van beide varianten. Het boek van Ampzing, in convoluut met dat van Scriverius, zou aan de zittende burgemeesters worden aangeboden en was al gedrukt. Op p. 390 had Ampzing de vier toen zittende burgemeesters met hun naam vermeld, maar Scriverius moest zijn *Laure-crans* nog afronden, terwijl die eigenlijk vóór de eerstvolgende burgemeestersverkiezing klaar had moeten zijn.⁴¹ Die verkiezing werd elk jaar op 7 september gehouden en blijkens de datum van 18 september op p. 119 was hoofdstuk 22 daarvoor inderdaad niet op tijd gereed.

⁴⁰ Het hoofdstuk over de *Spiegel* heeft op p. 101 geen nummer, maar is in Scriverius' handexemplaar, bewaard in het Museum Meermano-Westreenianum, Den Haag (Meerman 113D16), op die bladzijde wel door hem voorzien van de aantekening 'HET XXII CAP.'

⁴¹ Plak, 'De Finis is niet altijd het einde', p. 51.

Nog in hetzelfde jaar 2008 is een exemplaar geveild dat Plaks hypothese bevestigt. Het bevat vooraan een handgeschreven opdracht van Ampzing aan de Haarlemse pensionaris Gilles de Garges (1559–1641) en de bijgebonden *Laure-crans* telt 100 bladzijden.⁴² Het betreft ongetwijfeld een van de door Ampzing aan de stadsregering aangeboden exemplaren. In de thesauriersrekening van Haarlem voor het jaar 1628 is opgetekend dat Ampzing een beloning van 300 pond ontvangt ‘voor vijftich Exemplaria, met oock de printen [...] Bij hem [Ampzing] vereert ende gepresenteert aen Heeren Burgemeesteren, Schepenen, Raden ende Vroetschappen der selver Stadt’. Bovendien ontvangt hij nog eens vierhonderd pond ‘in recompense vande Extraordinaris moeijten bij hem [Ampzing] gehadt, oncosten, ende diensten bij hem gedaen Int maecken van seker boeck geintituleert Beschrijvinge ende Loff der Stad Haerlem In Holland dese stad gedediceert ende specialyck toegeijgent [...]’.⁴³ Deze tweede betaling is zelfs de hoogst bekende beloning voor een dedicatie in Haarlem.⁴⁴

Hoewel Scriverius zich in de *Laure-crans* eveneens tot het Haarlemse stadsbestuur had gericht, komt hij niet voor in de thesauriersrekening over 1628.⁴⁵ Auteurs van boeken die werden opgedragen aan een stad of stadsregering, konden normaal gesproken rekenen op een passende beloning.⁴⁶ Scriverius wenste waarschijnlijk niet voor zijn werk beloond te worden en zeker niet in geld. Als geleerde die beschikte over voldoende eigen middelen had hij zich tot doel gesteld de publieke zaak te dienen, geen openbare functie te vervullen en totaal onafhankelijk te blijven van wie dan ook. Sterker nog: hij initieerde en bekostigde waarschijnlijk zelf de propaganda die hij voor Haarlem en Coster nodig achtte.

Hoezeer hij zich wenste in te zetten voor de publieke zaak, daarover liet Scriverius, precies in deze tijd, geen enkel misverstand bestaan. Jan van de Velde, dezelfde graveur

⁴² Veiling Burgersdijk & Niermans, Leiden, 18–19 november 2008, nr 996. Jean Baptiste Christyn (1622–1690) meldt in zijn reisverslag over Haarlem dat elk jaar op 7 september twee nieuwe burgemeesters werden gekozen; J.B. Christyn, *Histoire Générale des Pais-Bas*, dl 4, Brussel 1743, p. 64. Plak zelf geeft geen datum voor deze verkiezing.

⁴³ Noord-Hollands Archief, Archief Stad Haarlem, Kast 32, nr 19, in de ongefolieerde categorie *Alrehande Extraordinaris uytgeeff*. Zie ook B. Buissink en J. Kleijne, ‘Theses en thesauriers. Dedicaties van boeken aan het Haarlems stadsbestuur’, in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem voor 1800*, Hilversum 1993, p. 111–122, spec. 121. T. van Bueren, *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen*, Hilversum 1993, p. 254, n. 101, verwijst eveneens naar deze betalingen.

⁴⁴ De hoeveelheid dedicaties liep uit de hand, vooral die van predikanten die er een aardige aanvulling op hun salaris in zagen. Een jaar later, in 1629, besluiten de burgemeesters het predikantensalaris te verhogen als zij zich voortaan zullen onthouden van het opdragen van al hun geschriften aan hen; zie Buissink en Kleijne, ‘Theses en thesauriers’, p. 120.

⁴⁵ In de jaren zestig van de vorige eeuw zijn beloonde Haarlemse dedicaties samengebracht in een kaartstelsel. Er werden er 318 gevonden. Dit systeem, het apparaat Dommissie, zou bewaard worden op de Stadsbibliotheek Haarlem, maar kon door het personeel niet getraceerd worden. Buissink en Kleijne, ‘Theses en thesauriers’, maakten voor hun artikel gebruik van dit apparaat, dat zich toen nog op de Universiteit van Amsterdam bevond. Of Scriverius wellicht toch ergens vermeld wordt, kon dus niet worden nagegaan.

⁴⁶ Buissink en Kleijne, ‘Theses en thesauriers’, p. 120.

die Costers portret had vervaardigd ten behoeve van de *Laure-crans*, graveerde Scriverius' portret naar het schilderij dat Frans Hals in 1626 had gemaakt. Daaronder liet Scriverius een Latijns achtregelig gedicht plaats en dat zijn programma weergeeft.⁴⁷ In Ampzings *Beschryvinge* wordt het 'vers van de pers' afgedrukt, met een vertaling van Ampzing zelf:

Hier siet gy eenen man, die al syn tijd van jaeren
Den opentliken dienst heeft willens laten varen,
En op syn eyge kost de konsten hoog geeerd,
En altyd voordgeset, en heuren lof vermeerd.
En woond so op sich selfs, en wil sich niet verkopen,
En houd al synen dienst voor sijne burgers open:
Terwijl hy menig feyl en ouden droom verkragt,
En 't lof der Bataviers heel yverig betracht.
Laet and'ren dier gekocht met giften, ende gaven,
Meer snorken als 't betaemd, en al te moedig draven.
Dees Schrijvers vrije hand, aen niemands loon verplicht,
Brenghet met een trouwe pen de waerheyd in het licht.⁴⁸

Het is Scriverius zelf geweest – zoals we nog zullen zien – die het Latijnse epigram in de derde persoon op zijn eigen portret dichtte.⁴⁹ De publieke zaak dienen, 'aan niemands loon verplicht' zijn, de waarheid aan het licht brengen en de lof zingen van de Batavieren. Ook zijn boek-historisch onderzoek en de propaganda voor Coster pasten in dit streven.

Wel had hij, zoals hij in het slothoofdstuk van de *Laure-crans* op p. 108 verklaart, oorspronkelijk een breder kader voor ogen en wilde hij 'de Boeck-druckerij in 't generael beschrijven; ende niet specialick voorghenomen en hadde, ter eeren van mijn lieve Vader-Stad Haerlem, dit mijne kleyn Boecxken'. Hij was van dat plan afgeweken, 'daer toe ernstelick versocht ende aengheport sijnde'. Dat verzoek moet vooral gekomen zijn van Ampzing, met het oog op de vermeerderde uitgave van zijn 'lof van Haarlem' die werd voorbereid en door Rooman werd uitgebracht. Tot en met begin oktober 1627 wordt in Scriverius' correspondentie nog alleen gerefereerd aan zijn vroegere voornemen een geschiedenis van Haarlem te schrijven en is

⁴⁷ Zie voor de uitleg en betekenis van dit epigram en de waarschijnlijk vroegere datum van ontstaan P. Tuynman, 'Petrus Scriverius 12 January 1576–30 April 1660', in: *Quaerendo* 7.1 (1977), p. 4–45, spec. 6, 9, en n. 2, 7, 15, 18 (de volledige tekst), 19 en 20. Zie verder M. Roscam Abbing, 'Theodorus Schrevelius, Petrus Scriverius en Frans Hals. Opmerkingen bij enkele nieuwe Hals-documenten', in: *Haarlem Jaarboek 2013*, Haarlem 2014, p. 63–98. Zie ook hierna afb. 7.

⁴⁸ Ampzing, *Beschryvinge* (n. 12), p. 108. Dat Ampzing de vertaling maakte, blijkt uit een brief van Scriverius aan Arnoldus Buchelius van 15 december 1628, waarin hij haar geheel citeert (origineel in Universiteitsbibliotheek Leiden, ms. BPL 246; afschrift in Bibliotheek Arnhem, ms. 39e, nr 139). Ampzings vertaling is verder opgenomen in Scriverius' *Gedichten* (n. 1), eerste paginering, p. 50. De tegenwoordige tijd 'brenghet' in de laatste regel wijkt af van de toekomstige tijd in de Latijnse tekst ('panget'). Zie ook n. 81.

⁴⁹ Zie n. 81. Het gedicht is op de gravure niet ondertekend, maar wel opgenomen in de *Opera Anecdota* (n. 18), p. 433.

er nergens sprake van een Coster-project.⁵⁰ Daarna vertrekt Scriverius (uit Amsterdam) naar Haarlem en pas toen zal het plan gerezen zijn om een alleen op Coster toegesneden, bescheidener verhandeling te schrijven en die samen met Ampzings in 1628 te verschijnen boek te publiceren.⁵¹ Ongetwijfeld zal ook de drukker-uitgever Rooman hebben aangedrongen op een gecombineerde uitgave. Dat betekende haastwerk, zodat Scriverius niet de hulp van geleerde vrienden kon inroepen, terwijl hij, door zijn verblijf in Haarlem, ook de benodigde boeken niet allemaal bij de hand had,⁵² twee voorwaarden om een ‘rasche Pers’ met een ‘haestighe penne’ te kunnen bijhouden.⁵³ Begin september 1628 had Scriverius de *Laure-crans* dus nog niet af en bovendien kon hij ‘willens en wetens’ vele onderwerpen uit zijn voorstudiën nu niet behandelen. Daartoe behoorden de mogelijke andere – en meer realistische – waarnemingen dan de legendarische in de Haarlemmerhout, die Coster mede ‘tot de Konst verweckt moghten hebben’, waarvan hij er een op p. 108 met name noemt.

Voor een internationaal publiek overwoog Scriverius eind 1628 een Latijnse bewerking van de *Laure-crans*, zoals blijkt uit een brief van 15 december 1628 aan zijn trouwe vriend Arnoldus Buchelius (1565–1641) en eerder al uit een gedichtje in het voorwerk van de *Laure-crans*, dat ook staat afgedrukt in zijn *Gedichten* (n. 1), tweede paginering, p. 98. Scriverius laat de brief aan Buchelius vergezeld gaan van een exemplaar van de *Laure-crans*. Hij had dit geschriftje over de boekdrukkunst, zo schrijft hij, zeer onlangs in de volkstaal geschreven op verzoek van burgers [van Haarlem] en van sommige vrienden. Het werkje zou verbeterd kunnen worden na inspectie van oude drukken, bewaard in Utrecht, de woonplaats van Buchelius. Hij had dat nog niet kunnen doen omdat hij het te druk had, maar hij wil nu spoedig komen en aantekeningen maken. Verder vraagt hij Buchelius’ mening over het meegestuurde geschrift en diens hulp met

50 Ampzing aan Scriverius 1 februari 1627 en de briefwisseling met Buchelius eind september, begin oktober. Zie hiervoor S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw. Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*, Hilversum 2001, p. 315 en zie met name ook 189–190.

51 Misschien dateert ook het optuigen van Costers huis eerst van eind 1627. Waarschijnlijk heeft Scriverius, die, zoals in de *Inleiding* vermeld, eerst uitging van ‘omtrent 1440’ en daarna op 10 à 12 jaar eerder kwam, zich pas in de loop van 1628 definitief vastgelegd op 1428 als jaar van Costers eerste activiteit als (blok)boekdrukker. Op p. 97 in de *Laure-crans* benadrukt Scriverius dat de drukkunst ‘huden op den dagh twee volle Eeuwen gheleden’ tevoorschijn ‘ende in’t licht’ getreden was. Zie ook in de volgende paragraaf Scriverius’ voorkeur in 1630 voor ‘circa 1430’ als jaar van de uitvinding.

52 Zie noot 90. In Haarlem verblijft Scriverius waarschijnlijk in het huis van zijn in 1626 overleden ouders. Een brief van 22 februari 1627 aan Scriverius is geadresseerd ‘ten huysen van sijn vader za[liger]. In Haerlem’. In 1628 is Scriverius voor oktober, toen de *Laure-crans* af was, echter ook enkele malen in Leiden, maar vermoedelijk niet om daar aan de *Laure-crans* te werken: op 12 maart (*Saturnalia* uit 1630, zie aldaar bij n. 65, p. 3) en op 15 juli (*Nordisk tidskrift for bok och biblioteksväsen* 4 (1917), p. 49). Op 15 juni was hij in Amsterdam (Ampzing, *Beschryvinge* (n. 12), niet gepagineerd, onder de ‘eerdichten’ in het voorwerk).

53 *Laure-crans* (n. 5), p. 108. Voor de noodzaak van hulp, zie bijvoorbeeld Langereis, ‘Een humanistische beeldenkunst voor een burgerman’ (n. 2), p. 63 met n. 42.

het oog op een voorgenomen Latijnse uitgave ervan.⁵⁴ De brief maakt duidelijk dat voor Scriverius eind 1628 het onderzoek nog niet was afgesloten.

Roomans houten standbeeld van Coster en Saenredams ets

Hierboven bleek al dat de Coster-iconografie niet begon met Van de Veldes portret-gravure in de *Laure-crans*, maar met het geschilderde portret op de gevel van het Coster-huis. Een brief die wij bij de inventarisatie van het Familiearchief Van Hoogstraten onder de Scriveriana aantreffen, helpt een ander langdurig misverstand uit de wereld. Het betreft de brief van 23 april 1630 van Adriaen Rooman aan Scriverius, die al door Langereis in dit tijdschrift is gepubliceerd. Hij maakt niet alleen duidelijk dat er, anders dan lang gedacht, wel degelijk in de jaren 30 van de zeventiende eeuw een beeld van Coster op de Grote Markt in Haarlem heeft gestaan, maar tevens dat Scriverius ook bij dit project betrokken was.⁵⁵ Rooman, die in 1628 Ampzings boek en de *Laure-crans* had gedrukt, gaat op 1 mei naar de westkant van de Markt verhuizen, niet ver van het stadhuis, dat wil zeggen aan de andere kant dan waar het Coster-huis stond.⁵⁶ Hij heeft een levensgroot beeld van Coster in hout laten maken dat voor zijn huis ‘op een stock sal staen’, dat wil zeggen op een blok of sokkel,⁵⁷ en verzoekt Scriverius om een Latijns opschrift met onder andere het jaar van Costers uitvinding en dat van de plaatsing van het beeld. Zoals hij het beeld beschrijft, is het met de ‘Tafel’ die Coster vasthoudt, maar zonder voetstuk, afgebeeld op de ets die Pieter Saenredam ervan vervaardigde (afb. 4).⁵⁸ Het opschrift op het bord luidt: M[emoriae] S[acrum]. / Viro consulari, / Lau-

54 Scriverius aan Buchelius, Leiden 15 december 1628. Universiteitsbibliotheek Leiden, ms. BPL 246. De *Laure-crans* van 124 blz. zal op zijn laatst in november van de persen zijn gekomen. Op 1 december 1628 bedankt Jacob van Mijerop Scriverius in een brief voor het toesturen van een exemplaar (‘Jck bedancke uwe *Edelheid vanden Lauren-Crans mij vereert*’); Den Haag, Nationaal Archief, Familiearchief Van Hoogstraten, II, Scriveriana, 1590-1762, nummer toegang 2.21.333.02, inv.nr 9.17.

55 Voor het ‘misverstand’ zie Langereis, ‘Een humanistische beeldenkunst voor een burgerman’, p. 71-72 met n. 61. Voor Roomans brief zie Familiearchief Van Hoogstraten, 9.23 en Langereis, p. 66-67, met een transcriptie van de brief op p. 79.

56 Rooman schrijft dat hij ‘toekomstighe May’ zal verhuizen en dat ‘Meydaghe’ aanstaande is. Meidag of 1 mei is de dag waarop men verhuisde. Hij komt te wonen ‘voor aen op de Marckt niet verde vant Stadthuys’, en dat is niet ‘bij Costers woonhuis’, zoals Langereis, ‘Een humanistische beeldenkunst voor een burgerman’, p. 68, stelt. Rooman woonde voor zijn verhuizing in de Jacobijnestraat. Zie het colofon van Vondels door hem in 1630 gedrukte *D’Amsterdamsche Academi aen alle poeten en dichters der Vereenighde Nederlanden, liefhebbers vande goude vryheyt* (twee exemplaren in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Port. Vondel C 3b en Port. Vondel F 42).

57 Langereis, ‘Een humanistische beeldenkunst voor een burgerman’, citeert op p. 70 met n. 58 niet Roomans brief, maar het woord ‘Stockbeelt’ (standbeeld) uit de door haar in n. 53 aangehaalde onbeholpen Nederlandse vertaling uit 1634 van Boxhorns *Theatrum* (n. 12). Die vertaling is van ene Geeraerd Baerdeloos en werd in Amsterdam onder de titel *Toneel ofte beschryvinge der steden van Hollandt* op de markt gebracht (zie ook n. 59). Het WNT, dl 15 (1940), k. 1841, had hier uitkomst kunnen bieden voor ‘op een stock’.

58 *Hollstein’s Dutch and Flemish etchings* (n. 16), dl 23, nr 1, met de onjuiste mededeling dat deze ets in de *Laure-crans* gebruikt zou zijn.

Afb. 4 Pieter Saenredam, Portret van Laurens Jansz. Coster, 1630, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1891-A-16404.

rentio Costero, / Harlomensis, / Alteri Cadmo et artis / Typographicae circa / Annum Domini M.CCCC.XXX. / Inventori primo, / bene de Literis ac / toto Orbe merenti, / hanc q[ua]l[em]c[um]q[ue] / Sta- / tuam, quia aeream non / habuit, pro monumen- / to posuit Civis gratiss[imus] / Adrianus Romanus, / Typographus. / A[nn]o M.DC.XXX. (Ter herinnering. Voor Laurens Coster, van burgemeesterlijke stand, Haarlemmer, een tweede Cadmus en de eerste uitvinder van de boekdrukkunst omstreeks het jaar onzes Heren 1430, weldoener van de letteren en van de hele wereld, heeft de zeer dankbare burger, drukker Adriaen Rooman, in het jaar 1630 dit standbeeld, hoe [i.c. bescheiden] ook, omdat hij geen bronzen had, als gedenkteken opgericht).⁵⁹

De vermelding van deze tekst in Boxhorns *Theatrum* (1632) bewijst dat Roomans beeld inderdaad op op de Grote Markt te zien is geweest zoals Saenredam het etste: met een bord met opschrift. Alleen liet Boxhorn (op p. 137) de naam van de oprichter en het jaar van plaatsing weg. Dat Scriverius de auteur is van het opschrift, is niet alleen duidelijk omdat de gegevens erin overeenstemmen met de *Laure-crans*, maar vooral ook omdat het geheel beantwoordt aan wat Rooman hem in zijn brief van 1630 had gevraagd. Door zijn onderzoek was Scriverius uiteindelijk op 1428 gekomen als het jaar van Costers 'vinding' en zo markeerde de *Laure-crans* van 1628 precies een 200-jarige herdenking. In 1630 koos hij voor het opschrift bij Roomans beeld 'circa 1430', dat wil zeggen 'ongeveer 200 jaar geleden'. Een verder argument voor Scriverius als auteur is het feit dat men het beeldopschrift kan zien als een soort antwoord op de steen met inscriptie die in 1508 in Mainz geplaatst was ter ere van Gutenberg met eveneens de min of meer standaard-formule 'de orbe toto bene merenti', die Scriverius uit het boek van Serarius in de *Laure-crans* citeert.⁶⁰

Saenredams ets toont Coster exact als de Coster-buste op Van de Veldes gravure, met de letter A in zijn linkerhand en al, maar nu staande en met zijn mantel doortrokken tot op de voeten, zij het niet als beeld en dus evenmin op een voetstuk. Hij staat ook niet voor een drukkerij, maar buiten de stad met op de achtergrond de Sint-Bavo. Op deze wijze vestigt de ets de aandacht op de overlevering zoals die door Junius en Scriverius is opgetekend. Rechts is namelijk nog net de Haarlemmerhout te zien, het bos waarin Coster volgens de legende begon 'lettervormen uit beukenschors te snijden waarmee hij, door ze omgekeerd als zegels op papier te drukken, voor de

⁵⁹ Een *vir consularis* is eigenlijk een oud-burgemeester, maar bij uitbreiding iemand in wiens familie ooit iemand burgemeester geweest is. Cadmus, de mythische stichter van de burcht van Thebe, broer van Europa, bracht volgens een latere legende het eerste alfabet uit Fenicië naar Griekenland. *Aes* is zowel koper als brons, en voor een standbeeld bij voorkeur brons. De gangbare afkorting Q.L.C.Q. wordt weliswaar in de Coster-literatuur tot nu in citaten naar de ets of uit Boxhorns vermelding van het opschrift precies overgenomen, maar blijkbaar niet begrepen, want niet verklaard. Geeraerd Baerdeloos, de vertaler van Boxhorns *Theatrum*, wist er in 1634 ook geen raad mee en liet het gewoon staan: 'dit Q.L.C.Q. stockbeelt'. Langereis, 'Een humanistische beeldenkunst voor een burgermen', nam dit over op p. 63, in n. 53 en op p. 71 en stelt in n. 51 ten onrechte dat de vertaling van Boxhorn zelf was. De Vries, *Lotgevallen van Costers woning* (n. 26), p. 16, had er in 1851 al het adjectief *qualiscumque* (hoe-danig ook) in herkend.

⁶⁰ Zie hierboven bij noot 10. Van der Linde, *Geschiede* (n. 9), p. 551, noteerde de overeenkomst.

aardigheid een of twee (vers)regels vormde' voor de kinderen van zijn dochter.⁶¹ Het is volgens ons vooral vanwege de achtergrond op Saenredams ets, dat het opschrift op de 'tafel' die Coster vasthoudt in overdrachtelijke zin werd opgevat en dat men sinds 1851 ten onrechte sprak van een 'papieren standbeeld'.⁶²

Door Saenredams ets werd Boxhorns mededeling over een echt beeld op de Grote Markt aldus met het nodige ongeloof onthaald. Bovendien rijst de vraag of die ets was wat Rooman in zijn brief aan Scriverius bedoelde. Daarin schreef hij dat hij van plan was zijn beeld 'oock te laten snijden ende soude het achter de Saturnalia drucken', die hij graag 'het eerste werck als ick verhuijst ben' wil laten zijn, dus na 1 mei 1630. Of 'mijn heer daer wilde een Carmen by maken soude mijn seer aengenaem zijn'. Maar een nieuw gedicht van Scriverius staat niet op Saenredams ets, wel zijn *Vana*-epigram dat wij al kennen van Van de Veldes Coster-gravure met Scriverius' eigen Nederlandse versie ervan daarnaast, beide ook opgenomen in de *Laure-crans*.⁶³ Over zijn vertaling van Scriverius' *Saturnalia* laat Samuel Ampzing op 16 oktober 1630 aan Scriverius weten, op verzoek van Rooman, dat deze nu eindelijk zal beginnen met het drukken ervan.⁶⁴ De Latijnse editie van deze reeks satirische epigrammen tegen de nieuwe ondeugd van het pijproken was twee jaar eerder in Haarlem gedrukt, overigens niet door Rooman, maar door Herman Theunisz Kranepoel en niet door toedoen van Scriverius zelf. Nu bracht Rooman de vertaling op de markt onder de titel *Saturnalia, ofte poetisch vasten-avond-spel, vervatende het gebruyk ende misbruyk van den taback*, nog op 1630 gedateerd, met Scriverius' Latijnse tabaksepigrammen er mede in opgenomen. Enigerlei afbeelding van Coster of van Roomans beeld ontbreekt en in plaats van een nieuw 'Carmen' van Scriverius drukte Rooman op p. 48, direct onder zijn drukkersmerk, het *Vana*-epigram dat ook op Saenredams ets staat.⁶⁵

Dit betekent echter niet dat Rooman van zijn kant heeft afgezien van zijn plan om, zoals hij Scriverius schreef, zijn Coster-beeld 'oock te laten snijden' en in een door hem uit te geven boek af te drukken. De gedachte lijkt nu voor de hand te liggen dat het eerste deel van dat plan gerealiseerd is in Saenredams ets. Langereis identificeert die dan ook zonder meer op p. 70 met 'de ets die door Rooman in zijn brief aan Scriverius

61 Zie de *Laure-crans* (n. 5), p. 20, voor Junius' tekst (in zijn geschiedwerk *Batavia* op p. 255) en de parallelle vertaling van Scriverius, die bij *sigillatim* (op de wijze van zegels) de marginale notitie plaatste 'Ofie, letter voor letter'. Scriverius houdt het later op eikenschors: *Laure-crans*, p. 9 en 10; *Gedichten* (n. 1), tweede paginering, p. 104.

62 De Vries, *Lotgevallen van Costers woning*, p. 15; zie Langereis, 'Een humanistische beeldenkunst voor een burgerman', p. 71-72, en met name haar n. 60. Overigens was al wel in een Engelse atlas het beeld van Coster onder verwijzing naar Boxhorns *Theatrum* (n. 12) gememoreerd met de toevoeging dat 'it has been divers years ago [...] remov'd and convey'd away', zie *The English Atlas*, Oxford 1680-1683, 4 dln, dl 4, 'The description of the seventeen provinces of the Low-Countries, or Netherlands, by Richard Peers', p. 179.

63 Zie n. 18. Het zijn dus niet twee gedichten op de ets, zoals Langereis, 'Een humanistische beeldenkunst voor een burgerman', p. 71, zegt.

64 Ook deze brief dook op in het Familiearchief Van Hoogstraten (n. 54), 9.1. Zie over deze brief tevens hieronder in de paragraaf over Naudé's aanval op Scriverius. Ampzing maakte zijn vertaling op Scriverius' verzoek van 12 maart 1628, zie de 1630-editie, p. 3.

65 Voor zover wij hebben kunnen nagaan heeft Scriverius nooit een gedicht geschreven bij het beeld zoals hem door Rooman was gevraagd. Overigens spelt Rooman zijn naam nu met één *o*.

was aangekondigd'. Tevens neemt zij aan dat die 'in 1630 [...] inderdaad' door Rooman gedrukt was, zij het niet in een boek. Bovendien is de datering van de ets op 1630 kennelijk ontleend aan het jaartal van de plaatsing van het beeld, vermeld in het opschrift. Het jaar 1630 is daarmee in feite een *terminus a quo* en zegt niets over de datum waarop de ets gereed was. De vermelding erop dat A. Romanus hem gedrukt heeft (*excudit*), geeft aan dat hij ongetwijfeld bedoeld was voor de losse verkoop als plano, niet voor opname in een gedrukt boek.

Hoe Rooman zijn beeld werkelijk heeft 'laten snijden' voor opname in een boek, blijkt uit een uitgaafje van ná de *Saturnalia*: niet als ets, maar als houtsnede. In het door hem uitgegeven traktaatje van Quintyn Weytsen staan op de laatste bladzijde Roomans drukkersmerk en adres ('aen't Sand by het Stadhuys, inde Vergulde Parsze') en het jaar van drukken ('1631'). De voorafgaande bladzijde bevat een houtsnede die Saenredams voorstelling geheel volgt (afb. 5).⁶⁶ Het bestaan van deze houtgravure laat Langereis buiten beschouwing. Zij merkt wel op (p. 71) dat Rooman in 1634 opnieuw is verhuisd, nu naar de Grote Houtstraat, en dat het houten standbeeld dus slechts enkele jaren op de Grote Markt zal hebben gestaan, zoals hij in 1630 aan Scriverius schreef, 'voor' en niet 'op' zijn gevel, zoals zij (p. 76) zegt. In dat jaar, 1634, neemt Adriaen Rooman in Haarlem de houtsnede nogmaals op in Jan Reygersberghs *De oude chronijcke ende historien van Zeelandt*, p. 160, dat bij Zacharias Roman in Middelburg te koop was. Ook daarna vindt men de houtsnede nog enkele malen terug in drukken van de Roomans, zowel in Haarlem als in Middelburg, onder meer in uitgaven van Hogerbeets en Hugo de Groot.⁶⁷ Achter in het boek van Grotius van 1641, op de recto-zijde van het blad met de houtsnede, drukte Rooman onder zijn drukkersmerk een ander epigram van Scriverius dan in Ampzings vertaling van de *Saturnalia*.⁶⁸ Achttiende-eeuwse afdrukken van Roomans dan inmiddels versleten houtgravure tonen overigens niet het oorspronkelijke opschrift op de 'tafel' van het beeld, maar de tekst op de gevel van Costers huis met Scriverius' verandering achter in de *Laure-crans*, dus met 1428 als het jaar van de

⁶⁶ Q. Weytsen, *Een tractaet van avarien, dat is Ghemeene contributie vande koopmanschappen ende goederen inden schepe bevonden*, Haarlem 1631. Indien de houtsnede naar de ets werd gemaakt, zal de etsplaat tot voorbeeld zijn genomen om te voorkomen dat de voorstelling met Scriverius' opschrift in spiegelbeeld zou worden weergegeven. Waarom is de houtsnede niet opgenomen in de *Saturnalia*? Indien ze al klaar was, vonden Ampzing en Scriverius opname misschien ongepast in een zedenhekeling als dat 'Vasten-avond-spel', maar kon Rooman het toch niet laten wél Scriverius' *Vana*-epigram als het ware als onderdeel van zijn drukkers-colofon op te nemen.

⁶⁷ Drukken met de houtsnede zijn onder andere F. Junius, *De schilder-konst der oude*, Middelburg 1641; H. de Groot, *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheit*, Haarlem 1641; R. Hogerbeets, *Brevis Introductio ad Praxin, Ofte Korte Inleydinghe tot de Pracktijke voor de Hoven van Justitie in Holland*, Haarlem 1641.

⁶⁸ In 1641 was het het epigram 'Curat penna' uit de *Laure-crans*, p. 100, dat bovendien ook staat onder op de gravure van Costers drukkerij die als illustratie in de *Laure-crans* zonder hoofdstuk 22 was opgenomen (zie n. 27). De vierde en laatste regel vat Scriverius' overtuiging bondig samen en luidt in vertaling: 'De Hollander begon, de Duitser voltooidde het werk'; zie p. 430 in de *Opera Anecdota* (n. 18). Dit gedichtje is in autograaf overgeleverd onder het voorwerk bij gedeelten van de *Laure-crans* in Scriverius' handschrift 131B33 in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, fol. 119v.

Afb. 5 Anoniem, Het houten Costerbeeld van Rooman, houtsnede [1630-1631], voorkomend als frontispice in *Hugo de Groot's* Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheit, Haarlem 1641, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, sign. 245 F 27.

uitvinding. Een afdruk uit 1744 heeft daaronder nog de toevoeging 'per vulg. MCCCC XL', dat is 'pervulgata [nl. *Typographia*] 1440', dat wil zeggen: overal verbreid in 1440.⁶⁹

69 Ons zijn twee varianten bekend. De houtsnede met de geveltekst op het Coster-huis en de uitvinding op 1428 gesteld (zie n. 15 en 115 voor het jaartal) werd opgenomen in de gelegenheidsuitgave *Laurier-krans, gevlogten om 't hoofd van Laurens Koster, eerste uitvinder der boekdrukkunst binnen Haarlem, Haarlem 1726*. Dezelfde tekst, maar onderaan aangevuld met 'per vulg. MCCCCXL' werd opgenomen door Johan Enschedé in diens *Proef van Letteren, welke gegoten worden in de Nieuwe Letter-Gieterij van Izaak en Joh. Enschede te Haarlem. Vermeerderd en verbeterd tot 't Jaar 1744*. Volgens *De lettergieterij van Joh. Enschedé en zonen. Gedenkschrift ter gelegenheid van haar honderdvijftig-jarig bestaan op 9 maart 1893, Haarlem 1893*, p. 18, werd voor die letterproef 'de oorspronkelijke (sterk gesleten) houtgravure, vóór 1641 gegraveerd' gebruikt. Het houten blok, dat tegenwoordig in de collectie van Museum Enschedé te

Met het houten beeld en de weergave ervan in ets en houtsnode, kon stadsdrukker Rooman zich presenteren als opvolger van zijn legendarische stadgenoot en voorganger. Wat zou met het beeld gebeurd kunnen zijn?⁷⁰ In 1642 werd Rooman als stadsdrukker opgevolgd door Vincent Casteleyn (ca. 1585-1658).⁷¹ Diens jongste zoon Abraham (1628-1681), eveneens stadsdrukker, liet zich in 1663 met zijn echtgenote portretteren door Jan de Bray.⁷² Op dit in het Rijksmuseum te Amsterdam bewaarde dubbelportret is op de achtergrond, direct achter Casteleyn, een borstbeeld van Coster te zien om de toeschouwer duidelijk te maken in welke traditie de drukker geplaatst moet worden (afb. 6). De grootte van dit borstbeeld, de met de ets van Saenredam overeenstemmende kop, en ook het gegeven dat Abrahams oudere broer Pieter Casteleyn (ca. 1618-1676) na Rooman de Saenredam-ets uitgaf,⁷³ suggereren dat op het dubbelportret het bovenste deel van Roomans beeld is weergegeven. Na een periode buiten te hebben gestaan kan het, ingekort tot buste, nog lange tijd tot het interieur van de Haarlemse stadsdrukkers hebben behoord. Het houten beeld is echter wel de basis geworden van de Haarlemse beeldtraditie van Coster die in de zeventiende eeuw al sterker was dan tot nu toe werd aangenomen (zie bijlage 1).

Scriverius aangevallen door Naudé en aangemoedigd door Hugo de Groot en Boxhorn

Het Haarlemse offensief met Scriverius als grote initiator is niet zonder reactie gebleven. Op 26 april 1630 schrijft Hugo de Groot (1583-1645), die dan als voortvluchtige veroordeelde gevangene in Parijs woont, aan zijn broer Willem in Den Haag dat hij een boek van de Fransman Gabriel Naudé onder ogen heeft gehad, die Scriverius' bewijsvoering omtrent de Haarlemse vinding afwijst.⁷⁴ Grotius verwijst hiermee naar *Additions à l'histoire de Louis XI* (Parijs 1630), waarin Naudé zich zeer spottend uitlaat over de Haarlemse aanspraken en Scriverius beschuldigt van leugens.⁷⁵ Op 11 juli 1630

Haarlem berust (inv.nr VIG 3047), heeft een gat op de plaats van de tekst. De tekst van de variant was dus gesneden op een apart stukje hout dat precies in dit gat paste.

70 C. Joly, *Voyage fait a Munster en Westphalie, et autres lieux voisins, en 1646 et 1647*, Parijs 1670, p. 123-130, spec. 124, vermeldt bij 1647 het huis van Coster op de markt: '[...] sur laquelle sont ces paroles rapportées par Boxhornius dans son Théâtre de la Hollande [volgt de tekst]. Et encore sa statue avec cette inscription [volgt de tekst van 1630 tot aan Roomans naam]'. Joly bezocht Haarlem in 1647, maar citeert hier Boxhorns *Theatrum* van 1632 (n. 12).

71 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden 1933, dl 9, k. 140.

72 Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr A 3280.

73 *Hollstein's Dutch and Flemish etchings* (n. 16), dl 23, nr 1. Castelijngaf de tweede staat uit en was niet de graveur, zoals Langereis, 'Een humanistische beeldencultus voor een burgerman' (n. 2), p. 70, stelt.

74 *Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel 4*, ed. B.L. Meulenbroek, Den Haag 1964, nr 1494. Zie hierover C.S.M. Rademaker, 'Scriverius and Grotius', in: *Quaerendo* 7.1 (1977), p. 46-57, spec. 55, n. 55.

75 In hoofdstuk VII. Zie J.C. Seiz, *Het derde jubeljaar der uitgevondene boekdrukkunst door Laurens Jansz. Koster*, Haarlem 1740, p. 63.

Afb. 6 Jan de Bray, Portret van de Haarlemse drukker Abraham Casteleyn en zijn echtgenote Margarieta van Bancken, 1663, Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-3280.

stuurt Grotius Naudé's boek met een volgende brief aan zijn broer en sluit ook nog een aan Scriverius gerichte brief in, gedateerd op 2 juni, met de aansporing de eer van het vaderland ook tegen Naudé hoog te houden.⁷⁶ Op 3 augustus stuurt Willem het boek en de brief van zijn broer vanuit Den Haag naar Scriverius in Leiden samen met een eigen brief. Willems brief is een van de tot dusver onbekende bronnen in het Familiearchief Van Hoogstraten.⁷⁷ In de aanhef ervan grijpt hij terug op de formulering van wat Hugo hem op 11 juli had geschreven:

Misit nuper, Vir Maxime, frater has ad te cum libro litteras, in quibus proculdubio tuas, patriae nostrae nomine quae Gallorum cum Germanis conspiratione tantum non opprimitur, postulat

⁷⁶ *Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel 4*, respectievelijk nr 1524 en nr 1511; Rademaker, 'Scriverius en Grotius', p. 56 met spec. n. 58 en 59.

⁷⁷ Familiearchief Van Hoogstraten (n. 54), 9.12. Ook de brief van Hugo de Groot van 2 juni werd vroeger in het familiearchief bewaard. In hoofdstuk 3 van onze te verschijnen studie *Petrus Scriverius Harlemensis (1576-1660). A key to the correspondence, contacts and works of an independent humanist*, Leiden, zullen wij op de provenance van beide brieven ingaan.

vindicias, in civitati Harlemensi suum decus, primam scilicet typographiae inventionem, asseras, novisque adversariorum argumentis satisfacias.⁷⁸

Onlangs, voortreffelijk man, heeft mijn broer (me) deze brief aan u samen met een boek toegezonden. Hij verzoekt u hierin onverbloemd om in naam van ons vaderland, dat bijna door een samenzwering van Fransen en Duitsers overweldigd wordt, uw aanspraken op de aan de Haarlemse stadsgemeenschap toekomende roem, namelijk het voor het eerst uitvinden van de boekdrukkunst, staande te houden en de nieuwe argumenten van de tegenstanders te pareren.

Op zijn beurt bezorgt Scriverius de *Additions à l'histoire de Louis XI* aan Samuel Ampzing met het verzoek er enige bladzijden uit te vertalen. Dit verzoek blijkt niet alleen uit Ampzings hierboven (bij noot 64) aangehaalde brief van 16 oktober 1630, maar ook uit de met die brief meegestuurde vertaling van een deel van Naudé's vierde hoofdstuk. Het zevende hoofdstuk, waarin Scriverius door Naudé wordt aangevallen, zal spoedig volgen, maar het is, zegt Ampzing, 'een werk dat niet zeer aangenaam is'. Zou Scriverius deze vertalingen eventueel hebben willen gebruiken ten behoeve van een in de volkstaal opgestelde replek? Naar zijn bedoeling met de vertaling blijft het gissen.

Behalve van Hugo de Groot kreeg Scriverius ook van Marcus Zuerius Boxhorn, die Naudé's argumenten als onzinnig afdoet, een krachtige aansporing om zich niet bij de Franse aanval neer te leggen:

Treckt uyt ghy vermaerden Scriveri, die cracht uwes verstants ende stoot in stucken nu eenmael zijne [= Naudé's] onsinnigheydt die so moetwillichlijck bespot d'eere uwes vaderlands. Want ick weet dat het in uwe machte is te doen. Maeckt dan dat de twijffelachtige werelt ten eynde kennen dat men aen niemant moet d'eere gheven van dese gevonden konste dan alleen aen uwe Stadt Haerlem.⁷⁹

Boxhorns aansporing staat in diens *Theatrum* (1632) dat hiervoor al aan bod kwam bij het stadsopschrift op het Coster-huis. Scriverius, die ook bijdragen had geleverd aan Boxhorns boek, schreef hiervoor een liminair Latijns lofdicht.⁸⁰ Daarin spreekt hij in de eerste 16 versregels over zijn eigen opschoningen van de oudste geschiedenis van Hollandse steden. Daarna, in vs. 17-22, karakteriseert hij zichzelf, na een lichte tekstaanpassing, met de eerste zes (in Ampzings vertaling de eerste acht) regels van het hierboven, in noten 47-49, besproken achtregelige Latijnse gedicht onder zijn eigen portret (afb. 7). Vervolgens prijst hij Boxhorn die zijn werk voortzet en die hij wel heel bijzonder eert door te besluiten met de laatste twee (in Ampzings vertaling vier) regels van zijn eigen karakteristiek, nu toegepast op dit nieuwe talent.⁸¹

⁷⁸ Hugo Grotius' brief van 11 juli 1630 in: *Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel 4*, nr 1524. Zie het citaat uit deze brief bij Rademaker, 'Scriverius en Grotius', p. 56, n. 59.

⁷⁹ Boxhorn, *Theatrum* (n. 12), p. 141 (het citaat is afkomstig uit de Nederlandse vertaling van Geeraerd Baerdeloos, 1634, p. 112).

⁸⁰ Het op 1632 gedateerde gedicht voor in Boxhorns *Theatrum* is ook opgenomen in de *Opera Anecdota* (n. 18), p. 264. Zie ook noot 85.

⁸¹ Boxhorn bleef overigens niet ambteloos zoals Scriverius: in 1633 werd hij in Leiden benoemd tot professor in de welsprekendheid. De aanpassing in vs. 17 is dat *Illius ora vides, qui* (Ge ziet [hier] het

Afb. 7 Jan van de Velde, Portret van Scriverius naar Frans Hals, [1628], Noord-Hollands Archief Haarlem, 53 014129K.

Scriverius zal alle reden hebben gehad om ingenomen te zijn met Boxhorns in het Latijn gestelde verdediging tegen Naudé en zijn uitvoerige uiteenzetting van de

gelaat van hem, die) vervangen is door *Hic canat ergo sibi, qui* (Toegegeven, hier spreekt dus ten bate van zichzelf hij, die). In de laatste regel is 'panget' uiteraard gewijzigd in de tegenwoordige tijd 'pangit'; zie ook n. 48. In de bespreking van Boxhorns *Theatrum* in de *Bibliothèque raisonnée des savans de l'Europe. Pour les mois de janvier, février, et mars 1739*, dl 22 (première partie), Amsterdam 1739, p. 212 noot b, is het 'hergebruik' van Scriverius' portretonderschrift al opgemerkt. Het gegeven dat dezelfde dichtregels in Scriverius' lofdicht op Boxhorn staan, sluit uit dat de dichtregels onder Scriverius' portret door iemand anders dan Scriverius zelf zijn vervaardigd.

Haarlemse aanspraken op de uitvinding van de boekdrukkunst in zijn beschrijving van de stad Haarlem. De *Laure-crans* was in de volkstaal geschreven en kon dus nauwelijks een rol spelen in de internationale discussie over wie de eer van de uitvinding toekwam. Al zal Naudé door iemand over het boek ingelicht zijn, hij zal het niet zelf hebben kunnen beoordelen. Met Boxhorns publicatie werd Scriverius' visie in 1632 echter internationaal toegankelijk. Ook het soort boek was uitermate geschikt voor het Coster-offensief. Geletterde buitenlandse bezoekers van Holland, onder wie de in noot 70 genoemde Franse geestelijke Joly, gebruikten Boxhorns *Theatrum* namelijk als reisgids.

Het einde van Scriverius' Coster-campagne en wat er direct op volgde

In het Familiearchief Van Hoogstraten berust een ongedateerd los folium, een door Scriverius eigenhandig geschreven opzet voor een brief, ongetwijfeld gericht aan het stadsbestuur van Haarlem. Het begint met de aanhef in kapitalen: MIJN HEEREN (zie voor de transcriptie van de hele tekst bijlage 2). Scriverius refereert hierin aan zijn *Laure-crans* als reactie op hetgeen een vermaard jezuïet, Nicolaus Serarius (die met alle middelen gepoogd had zijn overtuiging pro-Mainz staande te houden) had geschreven. Wat is daarop gevolgd? vraagt Scriverius, en hij geeft zelf het antwoord: een zekere Fransman, Gabriel Naudé, verdedigt nu opnieuw met kracht dat [de eer voor] deze uitvinding de Mainzers toekomt. Scriverius besluit: 'De Parijzenaar monsieur Naudé, die mijn boek onder ogen heeft gehad, gebruikt voortdurend smadelijke woorden, mij onder andere expliciet een leugenaar noemend, en daarmee op de stad Haarlem toepassende wat een tijd geleden Petrarca gezegd heeft van Parijs'. Naudé's verwijzing naar de uitspraak van de Italiaanse humanist Petrarca houdt in dat de stad Haarlem veel aan haar eigen leugens verschuldigd is.⁸² Het is ons onbekend of het stuk waarvan dit ontwerp het begin was, ooit verzonden is. Het lijkt zeker niet te gaan om een introductie tot een betoog, maar veeleer om de wat mismoedige aanloop tot een verklaring waarom hij het voorlopig maar bij de *Laure-crans* zou willen laten. Weliswaar weten we uit zijn eerder genoemde brief aan Buchelius van 15 december 1628 (zie noot 54) dat hij toen nog van plan was een Latijnse editie daarvan voor te bereiden, maar ook van dat voornemen horen we later niets meer.

Scriverius bleef wel op zoek naar nieuwe gegevens en gebruikte het boek van Naudé zelf nog als bron van nieuwe informatie. In een van zijn eigen exemplaren van de *Laure-crans* noteerde hij enkele aanvullingen en verbeteringen die hij aan Naudé ontleende.⁸³ Twee korte epigrammen tegen Naudé staan afgedrukt in de *Opera*

⁸² Naudé, *Additions à l'histoire* (n. 30) op p. 255. Zie hierover ook Seiz, *Jubeljaar* (n. 75), p. 5 en p. 63.

⁸³ Museum Meermanno-Westreenianum, Den Haag, signatuur Meerman 113D16. In de veilingcatalogus van de *Bibliotheca Scriveriana* (n. 3) worden verscheidende exemplaren vermeld: rubriek 'Historici in Quarto', nr 187 (als convoluut met Ampzing); rubriek 'Libri incomparti quorum varii Ligati in Quarto', nr 268 (als convoluut); nr 290 (als convoluut), 'Verscheyde maalen.'; nr 383 als: 'P. Scriver. Haarl. Drukkery/en van diergelijk stof meer/te Haarl. by Ad. Roman 1628'.

Anecdota, onder de door Westerhovius in 1737 zonder bronvermeldingen uitgegeven Latijnse gedichten van Scriverius. Het is dus onduidelijk of deze nog tijdens diens leven gepubliceerd werden of dat ze door Westerhovius van onuitgegeven manuscripten zijn overgenomen.⁸⁴ De enige ons bekende plaats waar Scriverius aan Naudé refereert in een eigentijds drukwerk, is zijn gedicht op Haarlem in Boxhorns *Theatrum*. Aan het slot daarvan worden Mainz en Naudé, de goedgebouwde Fransman, weggehoond. Bij de vermelding van Naudé staat in een voetnoot Scriverius' toelichting dat deze zich onlangs heeft ingespannen om op schaamteloze wijze 'tegen mij' aannemelijk te maken dat de uitvinding van de [druk]kunst te danken is aan Mainz.⁸⁵

Wanneer Daniel Mostart (1592-1646) vanuit Amsterdam op 9 december 1635 een Nederlandse brief aan Scriverius stuurt over een familieaangelegenheid, schrijft hij in een Latijns postscriptum dat de Haarlemmers (bedoeld zal zijn: de Haarlemse stadsregering) er zich over verwonderen dat zij niets vernemen van enig geschrift van hem.⁸⁶ Hadden zij in dat jaar een nieuw drukwerk van Scriverius verwacht? Eerder lijkt het erop dat de Haarlemmers sinds 1628 niets meer van Scriverius over de kwestie hadden gehoord, maar na Naudé wel een publieke reactie van hem hadden verwacht. Hoe dit ook zij, Scriverius heeft wel nog aantekeningen gemaakt. In het Van Hoogstraten-archief bevinden zich behalve Mostarts brief nog twee in elkaar gelegde *diplomata* in folio met door hem eigenhandig geschreven Latijnse gedichten en aantekeningen die voor het merendeel betrekking hebben op zaken rond de boekdrukkunst, waaronder een lofdicht op Haarlem en twee van elders onbekende gedichtjes, een op een afbeelding van Coster en een op de vermaledijde knecht Faust.⁸⁷ Deze ongedateerde autograaf, die acht bladzijden telt, valt na 1630 te dateren, aangezien Gabriel Naudé op de vierde bladzijde genoemd wordt aan het slot van een lang gedicht. De twee diplomata zijn echter duidelijk geen voorbereiding van een reactie op Naudé. Ook het plan dat hij vóór de *Laure-crans* had om de geschiedenis van de boekdrukkunst 'in't generael' te beschrijven, heeft Scriverius nooit weer opgevat. Waarom bleef het bij dat haastige 'kleyn Boecxken' waarin hij maar zo weinig van zijn onderzoeksmateriaal kwijt had gekund? De vraag dringt zich op, maar naar een antwoord kunnen wij slechts gissen.

84 Scriverius, *Opera Anecdota*, p. 341-342. Op p. 448 staat voorts nog een van elders niet bekend gedicht tegen Serarius afgedrukt: 'In Nicolaum Serarium, cum ederet P. Scriverius commentarium suum, de typographia Harlemensi' (Tegen Nicolaus Serarius, toen P. Scriverius zijn boek over de Haarlemse boekdrukkunst uitgaf), en op p. 342 en 343 twee evenmin van elders bekende, bij elkaar horende gedichten over een anonieme Mainzer en over Coster. In hoofdstuk 3 van onze te verschijnen studie *Petrus Scriverius Harlemensis* (n. 77) zullen wij uiteenzetten langs welke weg Westerhovius aan zijn materiaal kwam.

85 Scriverius' stedendicht op Haarlem is te vinden in Boxhorns *Theatrum*, p. 154-155, en verder in latere uitgaven van de stedenboeken van Joan Blaeu. Uit Blaeu is het overgenomen in de *Opera Anecdota*, p. 117-118. De eerdere, veel kortere Nederlandse versie in *Gedichten* (n. 1), tweede paginering, p. 100-101 uit de *Laure-crans* (n. 5), p. 5-6, uiteraard nog zonder Naudé. Een eerste Nederlandse versie in de hand van Scriverius berust in Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 131B33, fol. 40v.

86 Ook deze brief berust in het Familiearchief Van Hoogstraten (n. 54), 11.5: 'Harlemenses mirantur nullum a vobis scriptum ad se emanare'.

87 Familiearchief Van Hoogstraten, 14.6.

De strijd om de eer van Haarlem en Holland werd intussen door anderen wel voortgezet. Uit een ongedateerde brief van Adriaen Pauw (1585–1653) aan Scriverius, eveneens in het Familiearchief Van Hoogstraten, weten we dat Scriverius niet nader omschreven boeken en papieren van hem leende op een moment dat hij in Haarlem verbleef.⁸⁸ Adriaen Pauw, heer van Heemstede, in 1631 benoemd tot raadpensionaris van Holland, bezat met circa 16.000 titels de grootste bibliotheek van de Republiek.⁸⁹ Tijdens het schrijven van de *Laure-crans* verbleef Scriverius in Haarlem.⁹⁰ Mogelijk doelt Pauws brief op dat verblijf en moet deze in 1627 of 1628 gedateerd worden, maar zeker is dat niet. Wel is duidelijk dat Pauw de zaak van Coster een warm hart toedroeg. Tijdens zijn verblijf in Münster als onderhandelaar voor de vrede die ten slotte in 1648 getekend werd, was hij geregeld te gast bij domdeken Bernhard von Mallinckrodt (1591–1664), die zelf ook een prachtige bibliotheek bezat. Mallinckrodt had in 1638 en 1640 twee boeken over de kwestie Haarlem–Mainz geschreven, waarin hij Naudé steunt en Scriverius en Boxhorn aanvalt.⁹¹

Pauw leent nu in Münster aan Mallinckrodt enkele Costeriana die hij speciaal uit Holland laat overkomen. Twee Fransen, Ogier en Joly, die in november 1646 bij Mallinckrodt te gast zijn, krijgen deze boeken te zien. Ogier beschrijft een convoluut van drie blokboeken: een Latijnse *Speculum humanae salvationis*, een *Ars moriendi*, en een zogenaamde *Biblia pauperum*. Joly noemt dit laatste en een *Apocalyps* en noteert daarbij dat er portretten van Coster vóór de boeken gevoegd waren en titelbladen met de jaartallen 1428, 1430 en 1440.⁹² Overigens worden deze Costeriana niet genoemd in de catalogus van Pauws bibliotheek uit 1654 ten behoeve van een eerst in 1656 gehouden veiling.⁹³

De *Biblia pauperum* is door Scriverius in de *Laure-crans* (p. 97–98) inderdaad op 1428 gedateerd, als het oudste blokboek en de eerste uitgave van Coster. De maker van de titelpagina's zal echter Scriverius' en Junius' datering van de Nederlandse *Spieghel onser behoudenis* op 1440, een jaar voor de noodlottige diefstal door Costers knecht, ten onrechte hebben toegekend aan de Latijnse *Speculum*, die in de *Laure-crans* niet besproken wordt. Voor de *Ars moriendi*, waarvan Scriverius slechts één plano kende (*Laure-crans*, p. 98–99), geeft hij alleen aan dat dit uit de begintijd van de drukkunst stamt. Later toegevoegde titelbladen en portretten als de in 1646 gesignaleerde, komen eveneens voor

88 Familiearchief Van Hoogstraten, 9.22.

89 H. de la Fontaine Verwey, 'Adriaan Pauw en zijn bibliotheek', in: W.R.H. Koops (red.), *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen*, Hilversum 1986, p. 103–115.

90 Op p. 90 van de *Laure-crans* zegt Scriverius dat hij een bepaald boek, aanwezig in de 'Leydsche Bibliotheque', niet kan inzien omdat het 'nu te verre vande handt is' en op p. 102 dat hij 'alhier' (bedoeld is: in Haarlem) boeken heeft geïnspecteerd. Scriverius' dateringen in de *Laure-crans* zijn 'Kalendis novi anni 1628. Harlemi.' (1 januari 1628, p. 13); 'Harlemi 15 Augusti, 1628' (p. 79); 'Harlemi xiv Kal. Octob. 1628' (18 september 1628, p. 119). Ook op Vastenavond, 7 maart 1628, was hij in Haarlem (*Saturnalia* uit 1630 (bij n. 65), p. 12). Voor de keren dat hij in Leiden was, zie n. 52.

91 B. von Mallinckrodt, *Disceptatio de natura et usu litterarum*, Münster 1638; idem, *De ortu et progressu artis typographicae historia*, Keulen 1640.

92 F. Ogier, *Journal du congrès de Munster*, Parijs 1893, p. 168–169; Joly, *Voyage* (n. 70), p. 128.

93 De la Fontaine Verwey, 'Adriaen Pauw', p. 109, n. 13, en 113.

bij deels dezelfde werken in de Stadsbibliotheek van Haarlem, aangekocht in 1654.⁹⁴ In de catalogus van Jaspers uit 1988 zijn dit cat.nrs 1 (*Apocalyps*), 2 (*Ars moriendi*), 3 (*Canticum Canticorum*) en 7 (*Speculum humanae salvationis*).⁹⁵ In de *Laure-crans* worden hiervan nummer 1 en 7 niet besproken. De meeste titelbladen zijn in het Latijn, maar op dat van het *Canticum Canticorum*, waarvan Scriverius overigens alleen zegt dat de letters wat ‘volmaeckter’ lijken dan in de *Biblia pauperum* (*Laure-crans*, p. 98), is daaronder ook een Nederlandse tekst gesteld: ‘Figuren ende Taeffelen in Hout ghesneden by Laurens Jansz. Koster van Haarlem ghedrukt omtrent den jaere MCCCCXXX’.⁹⁶ Op de toegevoegde titelpagina bij de Latijnse *Speculum* luidt het impressum bijvoorbeeld weer anders: ‘ex officina Laurentii Ioannis Costeri / A°. 1440’.⁹⁷ De toegevoegde portretten betreffen de gravure van Van de Velde (afb. 1), de ets van Saenredam (afb. 4) of de anonieme houtsnede (afb. 5).⁹⁸ Vroege eigenaren, onder wie vermoedelijk Adriaen Pauw, hebben blijkbaar na verschijning van de *Laure-crans* deze en misschien nog andere exemplaren van blokboeken voorzien van titelbladen, jaartallen en portretten om de toeschrijving aan Coster te onderstrepen en voor het nageslacht vast te leggen.

Boxhorn, die Scriverius in 1632 al gesteund had tegen Naudé, heeft verder ook werkelijk invulling gegeven aan Scriverius’ programma, in dit geval het verdedigen van Coster en de eer van Haarlem. In 1640 verschijnt van zijn hand in Leiden *De typographicae artis inventione et inventoribus dissertatio* (Verhandeling over de uitvinding en de uitvinders van de boekdrukkunst), gedrukt door Willem Christiaensz, waarin hij de Haarlemse zaak tegen Naudé en nu inmiddels ook tegen Mallinckrodt verdedigt. In 1649 komt zijn, eveneens door Willem Christiaensz van der Boxe gedrukte, *Nederlantsche historie* uit met opnieuw een lange uiteenzetting over hetzelfde met wat niet meer dan een herhaling van zetten is.⁹⁹

Van Scriverius zelf vernemen we niets meer over dit onderwerp. Achteraf beschouwd is zijn zoektocht tevergeefs geweest. Er zijn immers nooit bewijzen gevonden voor de Haarlemse aanspraken. Wat die voor Scriverius (en in feite al voor Coornhert in 1561) inhielden, was niet dat de eerste boeken met goed gevormde losse metalen letters in Haarlem waren gedrukt.¹⁰⁰ Die eer kon Mainz niet worden ontzegd. Essentieel was daarom het verhaal dat, toen bij Coster alles technisch geperfectioneerd en eindelijk

⁹⁴ G.W. van Oosten de Bruyn, *De Stad Haarlem en haare geschiedenissen*, Haarlem 1765, p. 277; Van der Linde, *Geschiede* (n. 9), p. 372.

⁹⁵ G.J. Jaspers, *De blokboeken en incunabelen in Haarlems libry*, Haarlem 1988.

⁹⁶ Van Oosten de Bruyn, *Stad Haarlem*, p. 276.

⁹⁷ Van der Linde, *Geschiede*, p. 374.

⁹⁸ Ook voor het exemplaar van de Nederlandse *Spiegel* in de Bibliothèque Municipale de Lille (Incunable D45), is het Van de Velde-portret toegevoegd. Ch. Paeile, *Essai historique et critique sur l’invention de l’imprimerie*, Parijs 1859, p. 134–141, heeft vastgesteld dat dit het exemplaar is dat Scriverius noemt als in bezit van Jacob van Campen (*Laure-crans* (n. 5), p. 102 en 105); zie boven bij n. 36.

⁹⁹ M.Z. Boxhorn, *Nederlantsche historie*, Leiden 1649, p. 169–180 (in de herdruk uit 1700 op p. 251–268). Ook in zijn editie van de kroniek van Jan Reygersbergh, *Chroniek van Zeelandt*, Middelburg 1644, dl 2, p. 225, komt Boxhorn op de kwestie terug.

¹⁰⁰ Voor Coornhert zie Langereis, ‘Een humanistische beeldencultus voor een burgerman’ (n. 2), p. 54. De *Spiegel* (zie bij n. 36 en 37) bleek Scriverius in hoofdstuk 22 van de *Laure-crans* wel met losse

klaar was, de trouweloze knecht er met 'tharde letter tuyg' vandoor ging. Keer op keer zegt Scriverius het in zijn verzen: de drukkunst in Haarlem het eerst 'gevonden', in Mainz later in operationele staat 'in't licht ghebraght' en van daaruit verbreid. Hem ging het daarbij vooral om 'd'eerste Vond', Costers ingeving in 1428 in de Haarlemmerhout, nadat God hem ongewild in het bos in slaap deed vallen en zijn beuken- en eikenschors-letters, gewikkeld in papier, deed natregenen, waardoor zij op dat papier een afdruk achterlieten.¹⁰¹ Dat immers leidde tot Costers eerste blokboek. Wat Scriverius zocht te bewijzen was in essentie deze onbewijsbare uitvindings-legende, die voor hem door zijn grote voorbeeld Junius tot historische waarheid was verheven. Dat, niet zijn onvermijdelijk falen als boekhistoricus, is de eigenlijke tragiek van zijn gehele Coster-campagne.

Ten slotte: was Scriverius een leugenaar?

Was Scriverius een leugenaar, zoals Naudé hem typeerde? Langereis laat overtuigend zien dat Van Campens Coster-portret niet mag worden beschouwd als een vervalsing en dat Scriverius op een serieuze wijze zijn boekhistorische onderzoek verrichtte. Er is echter één passage in Roomans brief van 1630 die in dit verband van belang is en die Langereis niet bespreekt. Rooman vraagt Scriverius' medewerking vanwege de 'liefde vande [boekdruk]konst ende u geboorte plaetse'. Scriverius zelf laat niet na te benadrukken dat hij in Haarlem geboren is, zoals de volgende dichtregel aardig aangeeft: 'Mijn vader-stad roept my, nae Haerlem moet ick hooren'.¹⁰² Als geboren en getogen Haarlemmer voelt hij zich geroepen zijn stad te dienen én te verdedigen, en dat is precies waar Rooman hem op aanspreekt. De *Laure-crans* is geschreven, zegt Scriverius, 'ter eeren van mijn lieve Vader-Stad Haerlem'.¹⁰³ Maar waar Langereis op p. 59 van haar bijdrage spreekt over Haarlem als Scriverius' 'Vader-Stad', verwijst zij voor nadere uitleg naar p. 105 van haar proefschrift, alwaar zij betoogt dat Scriverius het in zijn publicaties graag deed voorkomen alsof hij Haarlemmer van geboorte was, terwijl hij in werkelijkheid in Amsterdam zou zijn geboren. Degene die het tot zijn levenswerk maakte om leugens en fabels in de vaderlandse geschiedenis uit de wereld te helpen,¹⁰⁴

metalen letters gedrukt (door Coster, dacht hij), maar was nog niet presentabel. Zie hierover Langereis, 'Een humanistische beeldencultus voor een burgerman', p. 56 en 61-63.

101 Het hele verhaal staat in de 'Voor-reden' (n. 38) van de *Laure-crans*, het eerste citaat op p. 11; in *Gedichten* (n. 1), tweede paginering, p. 106. De twee laatste citaten uit de *Laure-crans*, p. 123 en 119 (*Gedichten*, p. 116 en 113, en zie bijvoorbeeld p. 98). Dat Coster zijn uitvinding dankte aan een 'aanwijzing' van God, benadrukt Scriverius in de 'Voor-reden', p. 8 en 10 (*Gedichten*, p. 102 en 105); zie ook Scriverius' *Vana*-epigram.

102 Scriverius, *Laure-crans*, p. 88. Ook opgenomen in Scriverius' *Gedichten*, tweede paginering, p. 112.

103 Scriverius, *Laure-crans*, p. 108.

104 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (n. 50), p. 135; Scriverius' gedicht onder zijn portret (afb. 7), in Ampzings vertaling geciteerd met noot 48. Voor de programmatische betekenis ervan, zie de verwijzing in noot 47.

maakte zich volgens haar dus zelf schuldig aan een levenslange leugen. We zullen elders gedetailleerd aantonen dat Scriverius wel degelijk in Haarlem geboren is.¹⁰⁵ Hij verdedigde inderdaad als geboren Haarlemmer zijn stad tegenover Mainz. Hij voelde het als zijn plicht en wel omwille van de waarheid, maar vooral voor de eer van Haarlem.

Bijlage 1: Het naspel

Scriverius en Hogenackers Coster-beeld in de Leidse Haarlemmerstraat

Boxhorns *Theatrum* was in 1632 gedrukt door Willem Christiaensz (ca. 1583–1658). Deze drukker, die vanaf 1643 de familienaam Van der Boxe zou gaan voeren, vestigde in oktober 1630 samen met een zekere Joris Cornelisz een drukkerij te Leiden.¹⁰⁶ Getuige bij het oprichtingscontract was lettersnijder en -gieter Arent Hogenacker (ca. 1579–1636), die nauwe betrekkingen onderhield met Willem Christiaensz.¹⁰⁷ Willem Christiaensz maakte voor het drukken van Boxhorns boek in 1632 gebruik van Hogenackers letters.¹⁰⁸ Een van de eerste boeken die hij drukte, is *De Peregrinatione Gallica* van de arabist Thomas Erpenius (1584–1624). Dit werk werd door de drukker opgedragen aan beide zonen van Scriverius. In de opdracht, die 15 maart 1631 gedateerd is, deelt Willem Christiaensz mee dat hun vader hem, toen hij bezig was zijn drukkersbedrijf op te richten, een niet nader aangeduide buitengewone dienst heeft bewezen. Ook op andere wijze hielp Scriverius de beginnende drukkerij om zich te presenteren in het Leidse academische milieu.¹⁰⁹

Al eerder, in hetzelfde jaar 1630 als Rooman zijn houten Costerbeeld in Haarlem, plaatste Hogenacker in Leiden een sterk gelijkend beeld in een nis in de gevel van zijn lettergieterij, die ‘de Vinder vande drukkerij’ heette. Dit stenen gevelbeeld is op nummer 86 in de Leidse Haarlemmerstraat nog altijd aanwezig. Een afbeelding ervan en twee van de teksten erbij vindt men in Langereis’ artikel.¹¹⁰ Het tijdstip van plaatsing en de overeenkomsten met Roomans beeld zijn te duidelijk om toevallig te zijn. Ook de datering van Costers uitvinding is hetzelfde: circa 1430. Gezien Hogenackers enge relatie met Christiaensz en gezien Scriverius’ betrokkenheid zowel bij diens nieuwe bedrijf in 1630, als bij de tekst op Roomans beeld, ligt het voor de hand te veronderstellen dat Scriverius bij de plaatsing van dit gevelbeeld in zijn woonplaats

105 In hoofdstuk 4 van onze te verschijnen studie *Petrus Scriverius Harlemensis (1576-1660)*, zie n. 77.

106 Zie over Willem Christiaensz de ongepubliceerd gebleven doctoraalscriptie van J.M.M. Henselmans, *Willem Christiaens. A Leyden printer with an English connection*, Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Engels, 1983. Dr. Th. Bögels stelde ons een exemplaar ter beschikking. Het oprichtingscontract, Regionaal Archief Leiden, NA 190, nr 305 (5 oktober 1630, notaris A. Paets), is als appendix 1 in de scriptie opgenomen.

107 J.A. Lane, ‘Arent Corsz Hogenacker (ca. 1579–1636). An account of his typefoundry and a note on his types’, dl 1, ‘The family and the foundry’, in: *Quaerendo* 25.2 (1995), p. 83–113, spec. 84–85, 102, 105 en 106. Idem, dl 2, ‘The types’, in: *Quaerendo*, 25.3 (1995), p. 163–191, spec. 164, 177 en 190.

108 Voor de letter van Hogenacker die gebruikt werd, zie Lane, ‘Hogenacker’, dl 2, p. 164, 169.

109 De opdracht van maart 1631 is opgemerkt door Henselmans, *Willem Christiaens*, hoofdstuk 1, noot 22. In 1631 liet Scriverius Christiaensz ook zijn door Ampzing vertaalde *Saturnalia, ofte poëtisch vasten-avond-spel* (zie bij noot 65) onder de titel *Vasten-avond-spel* en tevens zijn verbeterde editie van Secundus’ *Opera* (eerste druk Leiden: Jacob Marcus, 1619) drukken.

110 Langereis, ‘Een humanistische beeldencultus voor een burgerman’ (n. 2), p. 75–76; Lane, ‘Hogenacker’, dl 1, p. 93 (afbeelding van het huis), en dl 2, p. 182 (afbeelding van het beeld). Direct onder de nis staat nog: M[EMORIAE] CAUSSA P[OSUIT] ARNOLDUS HOGENACKER A[NN]O 1630 (Arent Hogenacker plaatste dit ter herinnering in het jaar 1630). Voor Coster als de eerste lettergieter zie de *Laure-crans* (n. 5), p. 103. Zie voorts C. Immig, ‘De portretten van Laurens Janszoon Coster’, in: *Het Tarief* 13.27 (1923), p. 203–218, spec. 216; B. van Selm, *Beeld van een lettergieter*, Leiden 1987 (Koppermaandaguitgave 12 januari 1987). Hogenackers beeld is niet, zoals Van Selm dacht, het oudste Costerbeeld.

Leiden directer betrokken geweest is dan alleen op de achtergrond als auctor intellectualis van de hele Coster-cultus.

Hogenacker en Moxon

Aan de Engelsman John Bagford (1650-1708), die lang gegevens verzamelde voor zijn nimmer verschenen *History of printing*, danken we een in verschillende opzichten moeilijk te interpreteren notitie waarin Scriverius, Coster en Hogenacker in één adem genoemd worden:

Mr Moxons Booke in 8 pages in 4° &c. printed at Laydon: 1635 / and put out by Arent Korsz. van HoogenAcker: with a / Speciment of his Letters in verse taken out of Petter Screvrius / in prace of Coster:Text Geschreven: like our Secretary Letter / A Contenuation tackin out of Rabey Joseph: a Jew about / printing 1424.¹¹¹

Wijst deze notitie er misschien op dat Scriverius na de *Laure-crans* van 1628 een nieuwe 'lof van Coster' geschreven heeft? Kennelijk was bij een drukwerkje van Mr. Moxon van in totaal acht bladzijden, gedrukt in Leiden in 1635 en uitgegeven door Hogenacker, een letterproef van deze laatste gevoegd met versregels ontleend aan een lof van Coster door Scriverius.¹¹² Van de letterproef, noch van het drukwerkje is een exemplaar bekend.¹¹³ Of Hogenacker zelf ook de drukker van 'Moxons Booke' was, is evenmin vast te stellen. Er is uit de periode na 1628 geen enkel drukwerk bekend met de naam van Hogenacker.¹¹⁴ De laatste zin van het citaat betreft een in 1554 gedrukte Hebreeuwse kroniek die een belangrijke rol speelde in Scriverius' betoog.¹¹⁵ Het meest aannemelijk lijkt dat Hogenacker versregels uit de *Laure-crans* heeft overgenomen en hij kan zijn letterproef natuurlijk ook zonder enige bemoeienis van Scriverius hebben gemaakt. Intrigerend is in dit verband wel een niet eerder opgemerkte

111 J. Moxon, *Mechanick Exercices on the whole Art of Printing* (1683-1684), ed. H. Davis en H. Carter, Londen 1962, noot op p. 4, naar het handschrift van Bagford (British Library, MS Harl. 5096 (B), fol. 70r). De mededeling over Rabey Joseph is door Davis en Carter niet uit het handschrift overgenomen, maar danken wij aan John A. Lane, die ons op deze bron wees en die wij erkentelijk zijn voor zijn toestemming deze gegevens hier te publiceren. Lane bereidde in 2006 een nog niet verschenen bewerkte editie voor van de Davis en Carter-editie uit 1962 en deelde ons nog mee dat in de marge van Bagfords handschrift aantekening 'Mr. Moot' staat, misschien iemand die op het moment van noteren in het bezit was van het drukwerkje.

112 Lane, 'Hogenacker', dl 2, p. 167 en 187. Aangenomen wordt dat de 'Secretary Letter' na Hogenacker door de drukker Broer Jansz gebruikt werd en identiek is met Carter & Vervliet H9; H. Carter en H. Vervliet, *Civilité types*, Oxford 1966.

113 'Moxon' in 'Moxons Booke' is ofwel de eigenaar, ofwel de auteur van het drukwerkje en betreft wellicht de vader van Joseph Moxon, James, die als drukker vanaf 1637 aanwijsbaar is in Delft en Rotterdam en, net als Willem Christiaensz tussen 1637 en 1640, puriteinse boeken voor de Engelse markt drukte. In dit geval zou James Moxon in 1635 bij Willem Christiaensz in Leiden gewerkt kunnen hebben, maar een dergelijke relatie is niet gedocumenteerd. Een uitgaafje als Bagford van Hogenacker noemt, wordt niet vermeld in A. de Vries, *Lijst der stukken betrekkelijk de geschiedenis van de uitvinding der boekdrukkunst berustende op het Raadhuis te Haarlem*, Haarlem 1862.

114 Lane, 'Hogenacker', dl 2, p. 186-187. Wellicht betreft Bagfords notitie niet twee gescheiden drukwerken, maar één, waarvan de letterproef een onderdeel was.

115 In een later corrupt gebleken notitie zou de auteur van de kroniek, rabbi Joseph, bij het jaar 5188 (= 1428) hebben meegedeeld dat hij een Venetiaanse druk uit dat jaar gezien had. Daaraan ontleende Scriverius het jaartal 1428 voor het volgens hem oudste blokboek, een *Biblia pauperum*, in de *Laure-crans*, p. 97-98 aan Coster toegeschreven. Zie Moxon, *Mechanick Exercices*, p. 4-5 en Langereis, 'Een humanistische beeldencultus voor een burgerman', p. 61 met n. 36. Het jaartal 1424 moet een fout van Bagford zijn.

bijzonderheid uit 1683. In dat jaar publiceerde Joseph Moxon (1627–1691) in Londen zijn boek over de boekdrukkunst *Mechanick exercises or, the Doctrine of handy-works. Applied to the Art of Printing*, zoals de oorspronkelijke titel luidde. Dit boek bevat het portret van Gutenberg, gebaseerd op het eerder genoemde werk van Thevet uit 1584 (n. 31), en een gravure van Roomans beeld van Coster, gebaseerd op de ets van Saenredam (of de anonieme houtsnede). Afgezien van een toegevoegd stadswapen van Haarlem heeft deze gravure twee interessante, van elders niet bekende opschriften. Het eerste is de titel: ‘The true Effigies of Laurenz Ians Koster. Delineated from his Monumentall Stone Statue, Erected at Harlem’. (Wij weten dat dat standbeeld niet van steen was, maar van hout.) In de rechterbovenhoek is daarnaast het bekende opschrift van Roomans beeld met enkele veranderingen afgedrukt en dit eindigt met een opmerkelijke variant. Waar in het gebruikte voorbeeld ‘(hanc statuum posuit) Adrianus Romanus, Typographus. Anno MDCXXX’ (heeft dit beeld opgericht Adriaen Rooman, drukker, in het jaar 1630) staat, lezen we nu ‘Petrus Scriverius 1635’ (afb. 8). Of dit jaartal 1635 in verband gebracht mag worden met ‘Mr. Moxons Booke’ uit 1635 is onzeker. Duidelijk is wel dat Joseph Moxon over een exemplaar van Saenredams ets (of de anonieme houtsnede) moet hebben beschikt op basis waarvan dit tweede frontispice vervolgens vervaardigd moet zijn.

De Haarlemse beeldtraditie

Het houten beeld van Adriaen Rooman is een directe voorloper van de latere Coster-beelden die nog altijd in Haarlem te zien zijn, allemaal beelden waar Coster demonstratief de letter A omhoog houdt. Stond Roomans beeld vanaf 1630 tot vermoedelijk 1634 op de Grote Markt, pas in 1722 werd het eerstvolgende standbeeld van Coster onthuld, vervaardigd door de beeldhouwer Van Heerstal.¹¹⁶ Dat betekent een gat van bijna een eeuw in de Haarlemse beeldtraditie. Er is in die traditie echter een veel grotere continuïteit. De in Haarlem geboren schilder en bouwmeester Jacob van Campen, dezelfde die het eerste Costerportret vervaardigde, wordt in de achttiende eeuw genoemd door Pieter Langendijk (1683–1756) als degene die twee muurschilderingen aanbracht in het prieel in de tuin bij het Prinsenhof, daar volgens Langendijk in 1648 ter gelegenheid van de Vrede van Münster gebouwd. Een daarvan betrof Coster: ‘Men ziet negen zanggodinnen, die een blad van Kosters drukkunst Apollo aanbieden in ’t bijwezen van den uitvinder, de rivier het Spaaren [Spaarne], en veele waternimfen’.¹¹⁷ Het nog altijd bestaande classicistisch bouwwerkje met Korintische zuilen is aan de voorkant geheel open en Van Campen is er mogelijk ook de ontwerper van geweest.¹¹⁸ Naast de genoemde fresco’s waren er volgens Langendijk nog nissen in met geschilderde beelden, waaronder dat van Coster. Over de vraag door wie wanneer deze geschilderd of gerestaureerd werden, bestaat een discussie, maar vaststaat dat uit 1663, 1668, 1687 en 1706 van vier reizigers beschrijvingen zijn overgeleverd die allen een geschilderd (stand)beeld van Coster vermelden. Uit de eerste en laatste blijkt dat hiervoor Saenredams ets (en/of de anonieme houtsnede) werd nagevolgd, maar met het jaartal 1440 in plaats van 1430. In juni 1663 bezoekt de Engelse reiziger Sir Philip Skippon (1641–1691) Haarlem met een vriend. Achter in de tuin bij het hof van de prins van Oranje, zo noteert hij, ‘zagen we het portret van Laurentius Costerus in een bontmantel en met de letter A in zijn hand’, en met het begin van het opschrift

116 C. Ekama, *Romeyn de Hooghe en de hortus medicus met het standbeeld van L.Jsz. Coster*, Haarlem 1869; Langereis, ‘Een humanistische beeldencultus voor een burgerman’, p. 76–77.

117 [I. Haagsma], ‘Vredestempel Haarlem 1648. Classicisme verklaard aan de hand van een fietsenhok’, *Architect SCahier* 74 (september 2008), p. 3–36, het citaat op p. 4 en op p. 32 de afbeelding van een anonieme achttiende-eeuwse tekening (Noord-Hollands Archief, collectie Kennemerland, signatuur 53-001666 K) van de door Langendijk beschreven voorstelling, met op de verso-zijde het jaartal 1648. Voor Langendijks verslag, zie de volgende noot.

118 Cerutti, *Stadhuis van Haarlem* (n. 21), p. 531–536 (over Van Campen, p. 532–533; over het verslag van Langendijk, p. 533–534, ontleend aan een handschrift in het Noord-Hollands Archief in Haarlem, Handschriftencollectie nr 152, 44-1415M).

Afb. 8 Anoniem, Het Costerbeeld in Haarlem, naar Pieter Saenredam (afb. 4), gravure in J. Moxon, *Mechanick Exercices on the whole Art of Printing*, 1683-1684, exemplaar Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

op de tafel van Roomans beeld.¹¹⁹ De hierboven al genoemde Engelse bibliofiel Bagford gaat in het najaar van 1706 in Haarlem met vrienden op zoek naar het hem uit de literatuur bekende standbeeld van Coster. Een oude man die in de tuin van het Prinsenhof aan het werk is, wordt de vraag gesteld of hij iets van het standbeeld weet. Hij toont de reizigers de fresco's in het gebouwtje. Volgens dit verslag steunt Coster met zijn linkerhand op [een tafel met] een inscriptie met het jaar 1440, en houdt met zijn rechterhand de letter

119 A. en J. Churchill, *A collection of voyages and travels*, 6 dln (het reisverslag van Skippon, 'An account of a journey made thro' a part of the low countries, Germany, Italy, and France' staat in het zesde deel van de 1732-editie gedrukt in Londen), hier geciteerd naar de vertaling door C.A. Burgers, 'Tijdgenoten over Haarlem. Philip Skippon 1663', in: *Jaarboek Haarlem*, 1973, p. 323-328, spec. 324. Minder uitvoerig zijn de reisverslagen van Edward Brown (4 september 1668): 'le jardin, les tableaux of the saw-ship that took Damietta in Egypt; the first printer's statue and story [...]' (geciteerd in Van Strien, *British travellers* (n. 24), p. 187), en dat van Misson uit 1687 (n. 24), p. 25: 'la statue de Laurent Coster, se voit aussi'.

A omhoog.¹²⁰ Deze berichten maken duidelijk dat een geschilderd standbeeld van Coster in de tweede helft van de zeventiende eeuw en zelfs nog in de achttiende eeuw in het hartje van Haarlem te zien was. De beeltenis van Coster, trots de letter A tonend, was toen al in het collectieve Haarlemse geheugen gegrift.

Bijlage 2: Scriverius' ontwerpbrief aan de Heren van Haarlem

MIJN HEEREN

Siet eens wat ick om de gemeene saecks willen moet lijden. Ick hebbe in voorleden iaeren de eerste vindinge van de Boeck-druckerije getracht die van Haerlem (sulckx oock waerachtich is) toe te eijgenen, ende in't volle besit daarvan te stellen: voorwaer met meerder bescheijts ende bewijsredenen, als voorhenen bij anderen was gedaen. Wat isser op gevolgt? Seker Fransman, met naeme *Gabriel Naudé*, niet ongeleert (ick moet het bekennen) ofte onervaren in de Historie, beweert dapper dit stuck voor die van Mentz tegens alle die geene die Holland ende Haerlem dese eere toeschreven. Dit hadde oock te vooren alsoo een vermaerdt Jesuwijt *Nicolaus Serarius* gedreven: staende, als billick scheen, sijn natie voor, en pogende met alle middelen het selfde te maintaineren. Sijn debatt heeft mij meest beweegt de penne in de handt te nemen, ende mijne Haerlemmers te verdedigen, in mijne *Laure-crans voor Laurens Koster van Haerlem, eerste vinder vande Boeck-druckerije*. Monsieur Naudé Parisin, mijn Boeck gesien hebbende, laet niet af te schelden; mij onder andere hietende liegen, ende also de Stadt van Haerlem passende tgeen wijlen eer Petrarcha geseijt heeft van Parijs.

Den Haag, Nationaal Archief, Familiearchief Van Hoogstraten, II, Scriveriana, 1590-1762, nummer toegang 2.21.333.02, inv. nr 14.5.

120 J. Bagford, 'An essay on the invention of printing, by Mr. John Bagford; with an account of his collections for the same, by Mr. Humfrey, F.R.S., communicated in two letters to Dr. Hans Sloane, R.S. Secr.', in: *Philosophical Transactions*, 310 (April-June 1707), p. 2397-2410, spec. 2404. Bagfords beschrijving van het allegorische Coster-fresco komt overeen met de door Haagsma, 'Vredestempel Haarlem', op p. 32 afgebeelde getekende achttiende-eeuwse kopie.